

Interprovinciaal Overleg
van en voor provincies

INTERPROVINCIAAL WOLVENPLAN

Interprovinciaal wolvenplan

In opdracht van Interprovinciaal overleg (IPO) - Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BACVP).
Opgesteld door de IPO-werkgroep Lupus en vastgesteld door het IPO-bestuur op 24 januari 2019.

Dit document te citeren als: IPO 2019, Interprovinciaal wolvenplan. IPO, Den Haag.

Foto's: © Hugh Jansman (omslag en p. 7), Peter Venema (p. 26, 32, 34)

Disclaimer

Aan opgenomen regelingen kunnen geen rechten worden ontleend. Raadpleeg de website van BIJ12 (www.bij12.nl) voor de meest actuele informatie.

Inhoud

Inhoud	1
1.0 Inleiding	2
1.1 Voorgeschiedenis van dit wolvenplan	3
1.2 Werkwijze voor dit wolvenplan.....	3
1.3 Voornaamste wettelijke kaders	4
1.4 Bevoegdheden en mandatering.....	4
1.5 Aanwezigheid van de wolf in Europa	5
2.0 Samenwerking.....	6
2.1 In Nederland	6
2.2 Binnen Europa.....	7
3.0 Communicatie	8
3.1 Leidende communicatieprincipes	8
4.0 Soortenbescherming	
4.1 Wettelijke bescherming	10
4.2 Gunstige staat van instandhouding	10
4.3 Actieve Soortenbescherming.....	10
4.4 Afwijking van de bescherming: ontheffing- en vergunningverlening.....	12
5.0 Schade en preventie bij landbouwhuisdieren	19
5.1 Schaderisico	19
5.2 Voorkomen van schade	19
5.3 Beoordeling van de situatie, was het een wolf?.....	19
5.4 Tegemoetkoming in de schade	20
5.5 Ondersteuning van preventie met tijdelijke maatregelen.....	21
5.6 Ondersteuning van structurele maatregelen, pilot gebiedsplannen	22
6.1 Monitoring.....	23
6.2 Doel van wolvenmonitoring.....	23
6.3 Standaard voor wolvenmonitoring	23
6.4 Monitoring van zwervende wolven	23
6.5 Monitoring van territoriale wolven.....	25
6.6 Rapportage van wolvenmonitoring.....	27
6.7 Verwerking en opslag van wolvenmateriaal en data.....	27
6.8 Bijzonder onderzoek	27
6.9 Monitoring van andere aspecten	28
7.0 Financiën	30
8.0 Stroomschema.....	31
9.0 Literatuur	32
10.0 Bijlagen	35
11.0 Verklarende begrippen en afkortingenlijst	41

1.0 Inleiding

De provincies zijn wettelijk verantwoordelijk voor het natuurbeleid in relatie tot wolven. Dit omvat de aspecten soortenbescherming, monitoring, tegemoetkomingen in faunaschade en het verlenen van ontheffingen.

Sinds 1996 komen er weer wolven in ons buurland Duitsland voor. Nadat daar in 2000 de eerste voortplanting werd geconstateerd heeft er een snelle uitbreiding van het leefgebied van de wolf plaatsgevonden. Het werd daardoor steeds waarschijnlijker dat er ook wolven in Nederland gesignaleerd zouden worden. Inmiddels is dat met enige regelmaat gebeurd: in 2015 verbleef een jonge wolf die geboren was in Duitsland enige dagen in de provincies Drenthe en Groningen. Vervolgens zijn er in 2016, 2017 en in 2018 zwervende wolven in verschillende delen van Nederland aangetroffen. Driekwart van de provincies heeft momenteel een of meerdere wolven op bezoek gehad.

De terugkeer van de wolf verloopt niet onopgemerkt. Ervaring in binnen- en buitenland leert dat er vrijwel geen diersoort is die via de (sociale)media keer op keer zulke vette koppen haalt en blijft halen. Dat is logisch: de wolf heeft een grote mythische betekenis. Deze is lang niet altijd gebaseerd op feiten maar verklaard wel veel emoties. Omdat we al generaties lang zonder wolven leven ontstaan er ook problemen. Het meest in het oog springende vraagstuk is hoe we zowel de wolf als landbouwhuisdieren kunnen beschermen. De huidige landbouwpraktijk is immers niet meer ingesteld op de aanwezigheid van wolven. Als een wolf wordt waargenomen of als vee is aangevallen dan levert dat vanuit de samenleving veel vragen, meningen, emoties en discussies op. Gelet op de wettelijke taken wordt dan ook aan de provincies gevraagd: "wat gaan jullie doen?"

De ervaring van de afgelopen jaren leert dat een gezamenlijk wolvenplan of draaiboek een belangrijk instrument is om bij een diersoort als de wolf, die binnen enkele dagen door meerdere provincies kan zwerven, eenduidig beleid te voeren. De ervaring leert ook dat we nog keer op keer nieuwe dingen leren en situaties treffen die niet zijn voorzien. Vanuit de wettelijke taken: bescherming van de wolf en zorg voor schadegevallen, is het telkens mogelijk gebleken om ook in nieuwe situaties oplossingen te bedenken. Zo moet ook dit nieuwe wolvenplan worden gelezen. Het is geen wet van Meden en Perzen, maar een hulpmiddel van waaruit in standaard situaties snel gehandeld kan worden en in uitzonderingsgevallen een oplossingsdenkrichting wordt geboden. Het voorliggende wolvenplan zal als daar aanleiding toe bestaat worden herijkt en aangepast.

Dit wolvenplan is primair geschreven voor de provincies zelf. Het geeft richting aan gezamenlijk beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf. Dit plan biedt de provincies de basis om beleid formeel te verankeren in bijvoorbeeld verordeningen of beleidsregels. Andere organisaties of personen kunnen er hopelijk ook hun voordeel mee doen maar zijn niet aan dit plan gebonden, tenzij er sprake is van een formele overeenkomst of gezagsverhouding op basis van dit plan of de wet.

1.1 Voorgeschiedenis van dit wolvenplan

Om voorbereid te zijn op de komst van de wolf in Nederland hebben Rijk, provincies en BIJ12 in 2011 opdracht gegeven aan onderzoeksbureau Alterra om de mogelijke consequenties van de komst van de wolf naar Nederland te verkennen. De Regiegroep Wolf, bestaande uit vertegenwoordigers van Rijk, provincies en BIJ12, heeft de uitvoering begeleid. Het verkennende rapport van Alterra verscheen in 2012 (Groot Bruinderink et al. 2012).

Als uitvloeisel van de verkenning heeft Alterra samen met het platform Wolven in Nederland (WiN) en de universiteiten van Tilburg en Maastricht in opdracht van het Rijk een 'Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland' opgesteld (Groot Bruinderink en Lammertsma 2013). Dit rapport was voor de Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BAC VP) van het Interprovinciaal overleg (IPO) aanleiding om de Regiegroep Wolf opdracht te geven om een operationeel draaiboek op te stellen voor de eerste fase van de vestiging van de wolf in Nederland. Dit operationeel draaiboek is in maart 2016 door de BACVP vastgesteld, primair bedoeld voor gebruik in relatie tot de provinciale verantwoordelijkheden met betrekking tot natuurbescherming, natuurbeheer, schadebestrijding en schade-afhandeling.

1.2 Werkwijze voor dit wolvenplan

Vertrekpunt voor het voorliggende wolvenplan was het Operationeel draaiboek wolf – fase 1 uit 2016. De actualisatie en uitbreiding is opgesteld door de ambtelijke IPO-werkgroep Lupus, bestaande uit een aantal leden van de IPO-werkgroep Natuurwetgeving en medewerkers van BIJ12. De samenwerking met het ministerie van LNV was in dit stadium vooral gericht op de verkenning of een internationaal wolvenmanagementplan kan worden opgesteld.

Bij het opstellen van dit wolvenplan is gebruik gemaakt van de praktijkervaring die in 2017 en 2018 is opgedaan met veldwaarnemingen, meldingen van aangevallen vee en vondsten van in het verkeer doodgereden wolven. Veel personen en organisaties die bij deze praktijkgevallen betrokken waren hebben de Lupus werkgroep direct of indirect voorzien van informatie die goed benut kon worden om het wolvenplan verder te verbeteren. Moesten we in het vorige draaiboek verschillende scenario's nog testen door middel van rollenspelen, nu was dat in veel gevallen in de praktijk mogelijk. Daarnaast is actuele kennis en ervaring uit het buitenland benut.

Om te kunnen reflecteren op de recente maatschappelijke opvattingen en wensen met betrekking tot de wolf heeft de werkgroep Lupus op 4 juli 2018 een bijeenkomst georganiseerd met een aantal stakeholders die vanuit verschillende invalshoeken bij de wolf betrokken zijn. De uitkomsten van deze bijeenkomst zijn ook benut om dit wolvenplan verder vorm te geven.

Het 'voorstel voor een wolvenplan' (Groot Bruinderink en Lammertsma 2013) onderscheidt vijf verschillende fases in de vestiging van de wolf:

fase 1: er bevindt zich (af en toe) een zwervende wolf in Nederland;

fase 2: er bevindt zich een territoriale wolf in Nederland;

fase 3: er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar in Nederland;

fase 4: er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar met jongen in Nederland;

fase 5: we bevinden ons tien jaar na deze eerste voortplanting.

Dit wolvenplan heeft betrekking op fases 1 tot en met 4. Een situatie tien jaar na voortplanting is zo ver vooruit dat dit momenteel geen operationele betekenis heeft.

foto: wolf met jongen, dit wolvenplan gaat ook al in op de aanwezigheid van een territoriaal wolvenpaar met jongen.

1.3 Voornaamste wettelijke kaders

De wolf is aangewezen als strikt beschermde soort in het Verdrag van Bern¹ en in Bijlage II en IV van de Habitatrichtlijn. Een ander internationaal juridisch kader vormt het verdrag van Washington (CITES²). Dat verdrag is relevant voor het vervoeren van dode of levende wolven of delen daarvan.

Binnen Europa wordt, afhankelijk van de specifieke status van de wolf in de habitatrichtlijn³, op verschillende wijze invulling gegeven aan de bescherming van wolven, in de praktijk loopt dit uiteen van strikte bescherming tot een bepaalde mate van getalsmatig beheer.

Op 30 juni 2014 is de wolf in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort (Staatscourant 18306). Het opzettelijk doden, vangen of verstoren van wolven is verboden op grond van artikelen 3.5 en 3.6 van de Wet natuurbescherming. Voor bestaande houders van in gevangenschap geboren en gefokte wolven wordt vrijstelling verleend van het verbod om de dieren of daarvan afkomstige producten, onder zich te hebben.

Op grond van artikel 7.8 van de Wet natuurbescherming is de Nederlandse strafwet van toepassing op eenieder die zich in de exclusieve economische zone schuldig maakt aan overtreding van regels gesteld bij of krachtens de artikelen 3.5 en 3.6 van deze wet.

Deze en andere wetgeving die van toepassing is staat verderop in dit wolvenplan verder uitgewerkt.

1.4 Bevoegdheden en mandatering

Provincies zijn verantwoordelijk voor het beleid ten aanzien van wolven op het Nederlandse grondgebied, tenzij in dit wolvenplan of op basis van wetgeving expliciet is

aangeven dat de verantwoordelijkheid elders ligt of in bepaalde situaties naar een andere autoriteit overgaat. Ook zijn de provincies verantwoordelijk voor het beleid met betrekking tot de tegemoetkoming in de landbouwschade die door wilde dieren, waaronder de wolf, wordt veroorzaakt.

De provincies hebben BIJ12 gemandateerd om te beslissen op aanvragen voor een tegemoetkoming in schade bij gehouden vee, veroorzaakt door wolven. BIJ12 draagt daarnaast zorg voor voorlichting over schadepreventie.

1.5 Aanwezigheid van de wolf in Europa

Wolven leven van oudsher vrijwel overal in Europa en kwamen ook in Nederland ruim verspreid voor⁴. Door het gebrek aan wilde prooidieren en intensieve bestrijding waren ze in veel landen uitgeroeid. Strikte Europese bescherming, veranderingen in grondgebruik en een toename van wilde hoefdieren (herten, reeën en wilde zwijnen) heeft een ontwikkeling richting herstel van de populaties ingezet. Wolven komen nu in Europa op diverse plaatsen voor: van Scandinavië tot in Spanje en Italië en vooral in Oost-Europa. In 2017 bestond de Europese populatie uit 10 gescheiden populaties met ongeveer 12.000 individuen (zonder Wit-Rusland, Europees Rusland en Oekraïne), verspreid over een gebied van ca. 800.000 km² in 29 landen. Een kleine 10.000 daarvan komt voor binnen de Europese Unie.

In Duitsland vond de eerste voortplanting sinds lange tijd plaats in 2000 in de deelstaat Sachsen. Sindsdien is het aantal wolvenroedels in Duitsland sterk toegenomen en zijn er anno 2016/2017 80 territoria bekend⁵. In circa driekwart van de territoria vindt ook voortplanting plaats. Jonge wolven verlaten op een leeftijd van één of twee jaar hun roedel, op zoek naar een eigen leefgebied. Dat zijn alleen al in Duitsland nu jaarlijks meer dan honderd dieren. Vanuit het oosten van Duitsland en het westen van Polen hebben wolven vooral in noordwestelijke richting hun areaal herwonnen. Uitbreiding is vastgesteld in Nedersachsen (1^e territorium in 2011/12, toegenomen naar 18 in 2016/17) en Denemarken (1^e paar in 2017). De dichtstbijzijnde roedel wolven in Nedersachsen is in 2018 vastgesteld bij Meppen, hemelsbreed op 20 km van de provincie Drenthe.

Ook in Frankrijk neemt het aantal wolven toe en breidt de soort het areaal vanuit de Alpen in noordelijke richting verder uit. De Franse populatie omvatte in 2016/17 53 territoria. In 2013 is voor het eerst voortplanting geconstateerd in de Vogezen. In België is in 2011 en in 2018 een wolf in de Ardennen gemeld. In januari 2018 vestigde een in Duitsland geboren wolvijn zich in Vlaanderen na een zwerftocht die ook door Nederland voerde. Dat ontwikkelingen verrassend snel kunnen gaan bleek in augustus 2018 toen deze wolf samen met een partner op cameravallen werd vastgelegd.

Gezien de forse afstanden die zwervende wolven kunnen afleggen moeten we er rekening mee houden dat er jaarlijks in geheel Nederland zwervende wolven kunnen opduiken. De meeste dieren zullen afkomstig zijn van de Pools-Duitse populatie (Centraal-Europese laaglandpopulatie) maar ook wolven uit de Franse populatie kunnen ons land bereiken. Wolven zijn adaptief en cultuurtolerant en zullen zich niet beperken tot uitgestrekte bos- en natuurgebieden. Overal, ook in de Randstad, kunnen in de komende jaren zwervende wolven verschijnen. Wanneer en waar de wolf zich in Nederland zal vestigen en eventueel zal gaan voortplanten valt niet te voorspellen. De kans op permanente vestiging is realistisch.

2.0 Samenwerking

'Samen kom je verder.' De grote actieradius van wolven maakt samenwerking op verschillende schaalniveaus ook nodig. Bijvoorbeeld samenwerking tussen dierhouders die zich door het maken van gezamenlijke afspraken over preventie beter kunnen voorbereiden op bescherming van het vee. Of de samenwerking tussen en met provincies om haar wettelijke taken goed te kunnen uitvoeren. Met een aantal organisaties en partners organiseren de provincies een structurele samenwerking, gebaseerd op wettelijke taken. Met andere organisaties en partners is de samenwerking minder formeel of incidenteel, gericht op bijvoorbeeld communicatie over wolven of de betrokkenheid van vrijwilligers bij wolf-gerelateerde zaken.

2.1 In Nederland

Elke provincie is vanuit de Wet natuurbescherming zelfstandig verantwoordelijk voor de uitvoering van beleid voor de wolf⁶. Omdat wolven grote afstanden afleggen en ook territoria zich niet aan provinciegrenzen hoeven te houden is een interprovinciale samenwerking en beleidsuitvoering gewenst. De samenwerking verloopt via het Interprovinciaal overleg (IPO) en gezamenlijke uitvoeringstaken zijn belegd bij BIJ12. Daarbij wordt via het IPO afstemming van beleid gezocht, dit wolvenplan is daarvan een voorbeeld.

De gezamenlijke uitvoeringsorganisatie BIJ12 van de provincies heeft uitvoeringstaken op het gebied van monitoring, databeheer, onderzoek, preventie en afhandeling van faunaschades. BIJ12 wordt hierin aangestuurd door de provincies en kan gemandateerd ook namens de provincies als opdrachtgever fungeren voor werkzaamheden die door derden worden verricht. Een voorbeeld daarvan is het taxeren van schades ten behoeve van tegemoetkomingen.

De provincies voorzien in de nabije toekomst een verdere toename van rondzwervende wolven, met bijbehorende kans op faunaschades en een toenemende kans op territoriale vestigingen van wolven. In de voorgaande jaren zijn verschillende taken, zoals een wolvenmeldpunt, enige monitoring en een structuur voor het beoordelen en afhandelen van schademeldingen belegd bij bestaande organisaties, zoals Wolven in Nederland, de Zoogdierverseniging, Wageningen Environmental Research (WENR) en BIJ12. Het wordt door de provincies gewenst geacht om in de toekomst, dit vanuit de overheid sterker te organiseren en verder te professionaliseren. Daarbij wordt gekozen voor het versterken van de bestaande uitvoeringsorganisatie BIJ12. Omdat in BIJ12 nu al meerdere wolf-gerelateerde zaken samen komen en een professionele en onafhankelijke taakin-vulling belangrijks is, kan hier op de meest efficiënte wijze invulling worden gegeven. Enkele formele taken die begin 2018 nog in opdracht bij externe partners zijn belegd zullen dan op termijn overgaan naar BIJ12, bijvoorbeeld het wolvenmeldpunt. Het streven is gericht op een volledig operationele loketfunctie in 2020. De voorgestelde taakafbakening van een wolvenloket bij BIJ12 is opgenomen in bijlage 3.

Voor een aantal regelmatig voorkomende uitvoeringswerkzaamheden is zeer specialistische kennis of materiaal noodzakelijk waarover BIJ12 niet zelf beschikt. Te denken valt aan secties op dode wolven en DNA-onderzoek. Hiervoor is samenwerking geregeld met instituten als Wageningen Environmental Research (WENR) en het Dutch Wildlife Health Centre (DWHC).

Als een territorium wordt vastgesteld wordt een gebiedsproces gestart waarin de betrokken stakeholders (landbouw, terreinbeheerders) samen met de betreffende provincie(s) een schadepreventieplan opstellen waarin risicolocaties en -bedrijven in beeld worden gebracht. BIJ12 kan hierin adviserend optreden maar is geen trekker of

initiatiefnemer. De provincie faciliteert een dergelijk gebiedsproces, zie hiervoor verder in paragraaf 5.4 en 5.5.

Er zijn tal van situaties denkbaar waarbij de provincies zullen samenwerken met andere overheden, maatschappelijke partners en burgers die geen structureel geformaliseerd kader behoeven. Een voorbeeld is het samenwerkingsverband Wolven in Nederland waarin de provincies geen rol spelen en dat ook niet hoeven te doen. In de toekomst is ook samenwerking denkbaar tussen bijvoorbeeld schapenhouders en vrijwilligers die helpen met het plaatsen van rasters. Ook daarin hoeven de provincies geen rol te spelen. Daarnaast zijn er incidentele gebeurtenissen denkbaar waarbij bijvoorbeeld een dierenambulance, politie, gemeente, terreinbeheerder of faunabeheerder kan zijn betrokken. De werkwijze in dergelijke gevallen staat veelal beschreven in protocollen, zie bijlage 1.

2.2 Binnen Europa

Bij het nakomen van verplichtingen tot het zorgen voor een goede instandhouding van de soort zijn de lidstaten de eerste gesprekspartner voor Europa. Dat in Nederland de taken zijn gedecentraliseerd naar de provincies doet daar niet aan af. De provincies zijn ingevolge de Wet natuurbescherming⁷ verantwoordelijk geworden voor een goede bescherming voor de wolf. Voor de rapportage over de aanwezigheid van wolven in ons land en de 'staat van instandhouding' richting de Europese Unie werken we daarom samen met het Rijk. BIJ12 helpt de provincies bij het opstellen van de voortgangsrapportage en zorgt voor de gegevensleveringen die hiervoor nodig zijn. De provincies zullen in afstemming met het Rijk streven naar grensoverschrijdende samenwerking en afspraken, in het bijzonder om het opstellen van internationale managementplannen te bevorderen. Aangezien het om grensoverschrijdende zaken gaat zal er vooraf worden afgebakend wie hierbij vanuit welke rol en bevoegdheid of mandatering met buitenlandse partners in overleg zal treden.

Bij wolventerritoria zijn letterlijke grensgevallen mogelijk. Een territorium kan zich over de grens met Duitsland of België uitstrekken. Vanuit Nederland zal bij vermoedens van een dergelijke situatie door de betrokken provincie(s) contact worden gezocht met de buurlanden⁸ om de monitoring samen af te stemmen. De monitoring van wolven gebeurt voornamelijk met genetische methoden en is voor deze regio al internationaal afgestemd binnen het CEwolf consortium. Vanuit Nederland is WENR daarbij betrokken.

Ondanks dat Nederland in verschillende opzichten afwijkt van andere Europese gebieden waar wolven leven (klein, dichtbevolkt, dicht wegennet, intensief agrarisch grondgebruik) kunnen we veel leren van ervaringen met wolven elders. De provincies zullen samenwerking blijven zoeken met buitenlandse overheden en instellingen die al langer kennis en ervaring hebben opgedaan. Bij de totstandkoming van dit wolvenplan is al rekening gehouden met internationale ervaringen met de wolf.

3.0 Communicatie

Op basis van de ervaring met het gebruik van het communicatieplan in het eerste draaiboek wolf is dit onderdeel nu sterk vereenvoudigd. Dit communicatieplan omvat alleen de taken en rollen van de provincies, IPO, BIJ12 en partners die in opdracht van deze voornoemde organisaties werkzaamheden uitvoeren. Alleen de grote lijnen en afspraken daarover zijn opgenomen. Als in de komende jaren mocht blijken dat er op onderdelen behoefte is aan nadere communicatieafspraken tussen deze organisaties of met anderen, dan kan dat separaat van dit wolvenplan worden uitgewerkt.

3.1 Leidende communicatieprincipes

3.1.1 Organisatorisch

Wie uiteindelijk verantwoordelijk is, is ook aan zet voor (het organiseren van) communicatie daarover⁹.

Indien verantwoordelijkheden over meerdere overheden verdeeld zijn, is de hoogste daarvan primair aan zet voor (het organiseren van) communicatie daarover.¹⁰

Provincies en BIJ12 zorgen middels hun eigen websites voor goed vindbare algemene basisinformatie over de wolf en wolvenbeleid, uitslagen van DNA-onderzoek, gevalideerde wolvenwaarnemingen en zorgen tevens voor een goede doorverwijzing naar bronnen met uitgebreide informatie (bijvoorbeeld Wolven in Nederland).

BIJ12 zorgt middels communicatie via de website voor actuele informatie over preventiemogelijkheden en schademeldingen in relatie tot de wolf. Daarnaast verzorgt BIJ12 in voorkomende gevallen communicatie en voorlichting richting stakeholders.

In voorkomende gevallen wordt actieve communicatie over wolven vanuit de provincies afgestemd met de direct belanghebbenden (bijvoorbeeld terreineigenaren).

Het detailniveau van communicatie over concrete gevallen is altijd gehouden aan wettelijke kaders, zoals de privacywetgeving en de Wet natuurbescherming.

Als er een territorium wordt vastgesteld zal dit door de betrokken provincie(s) zoveel mogelijk op het niveau van gemeentegrenzen bekend worden gemaakt. De betrokken provincie(s) zorgen dan tevens voor communicatie over procesvervolg en beleidsveranderingen die daar van toepassing zijn.

3.1.2 Inhoudelijk

De terugkeer van de wolf is een natuurlijk proces, er is expliciet geen sprake van een herintroductie van deze soort in Nederland.

Veiligheid van mensen is niet onderhandelbaar, als het gedrag van een specifieke wolf daartoe aanleiding geeft zal worden ingegrepen.

Spontane terugkeer van een eerder uitgestorven soort is vanuit internationaal gemaakte doelstellingen, afspraken en wetgeving waaraan ook Nederland zich heeft verbonden een positief effect voor onze biodiversiteit.

De wolf jaagt op wilde dieren maar ook op landbouwhuisdieren zoals schapen. Een aanval op schapen is voor de betrokkenen vaak een emotioneel ingrijpende gebeurtenis. Voor deze emoties is begrip. Zonder hiermee getroffen dierhouders te kort te willen doen plaatsen we gevallen wel in het perspectief dat er (zonder wolf) jaarlijks al 4000 tot 13.000 schapen worden gedood of verwond door honden en vossen.¹¹

Vee kan in veel gevallen goed worden beschermd met preventieve maatregelen als elektrisch gaas, kuddewaakhonden of 's nachts ophokken. Bijkomend voordeel is dat daarmee ook schade door honden en vossen kleiner kan worden. Bescherming is een taak van de dierhouder zelf. Provincies blijven in ieder geval de komende 3 jaar de schade door wolven vergoeden, zowel voor bedrijfsmatige als hobbyhouders. Provincies kunnen er voor kiezen om in die periode ervaring op te doen met pilots gericht op preventie.

Een wolf is een roofdier, geen knuffel, die met respect behandeld moet worden, maar vormt niet op voorhand een bedreiging voor mensen. Menselijke activiteiten in het buitengebied als wandelen, trimmen, mountainbiken, paardrijden, jagen, vissen, kamperen enzovoort zijn in een wolventerritorium gewoon mogelijk. Als een territorium is vastgesteld zal het gedrag van mensen zich daar enigszins op moeten aanpassen. Wolven mogen nooit worden gevoerd om gewenning te voorkomen. Honden dienen in een territorium altijd aangelijnd te zijn of onder strikt appèl in de directe nabijheid van mensen te blijven¹².

Wanneer en waar de wolf zich in Nederland zal vestigen en eventueel zal gaan voortplanten valt niet te voorspellen. Zwervende jonge wolven zullen in toenemende mate in een groot deel van ons land opduiken. Wolven zijn adaptief en cultuurtolerant en zullen zich niet beperken tot uitgestrekte bos- en natuurgebieden.

Wolven zijn streng beschermd. Dat neemt niet weg dat er zich omstandigheden kunnen voordoen waarin het doden van wolven aan de orde is. Dat is bij gevaar door extreme gewenning of hondsdelheid hetgeen zich uit door een wolf die zonder aanleiding agressief reageert op mensen. Ook als een wolf herhaaldelijk goed beschermd vee doodt en steeds manieren vindt om preventieve maatregelen te overwinnen is doden niet uitgesloten.

Of en wanneer we in Nederland een gewenst maximaal aantal wolven kunnen vaststellen en dan gaan ingrijpen in de stand is nog niet duidelijk. Om die afweging in de toekomst onderbouwd te kunnen maken is internationale afstemming nodig, de provincies trekken daarin samen op met het Rijk.

4.0 Soortenbescherming

4.1 Wettelijke bescherming

De wolf is aangewezen als strikt beschermde soort in het Verdrag van Bern¹³ en in Bijlage II en IV van de Habitatrichtlijn. In de Wet natuurbescherming is daarom een beschermingsregime geformuleerd. Dit houdt in dat er ten aanzien van de wolf een aantal verboden gelden. Het is verboden om in het wild levende wolven in hun natuurlijke verspreidingsgebied opzettelijk te doden, te vangen of te verstoren. Verder is het verboden om de voortplantingsplaatsen of rustplaatsen van deze dieren te beschadigen of te vernielen. Daarnaast geldt er een verbod om uit het wild afkomstige wolven, dood of levend, onder zich te hebben.

Een ander internationaal juridisch kader vormt het verdrag van Washington (CITES¹⁴). Dat verdrag is relevant voor het vervoeren van dode of levende wolven of delen daarvan.

4.2 Gunstige staat van instandhouding

In het 'natuurpact' (2015) is vastgelegd dat door de provincies de verplichtingen vanuit de Vogel- en Habitatrichtlijnen worden nagekomen, ook buiten het Natuurnetwerk Nederland. Deze verplichtingen, de overige internationaal afgesproken biodiversiteitsdoelen en de Rode Lijsten, zijn leidend in de inspanningen op het gebied van soortenbescherming. Voor de wolf is relevant dat Nederland te klein is om ook op de langere termijn een populatie wolven te huisvesten die op zichzelf groot genoeg is om een gunstige staat van instandhouding te bereiken. Dit gegeven is al geruime tijd geleden door de Europese Commissie onderkend¹⁵ waarbij is aanbevolen dat lidstaten tot gezamenlijke managementplannen komen op het niveau van grensoverschrijdende deelpopulaties. Voor Nederland gaat het hier om de Centraal-Europese laaglandpopulatie (Pools-Duitse wolven met inmiddels ook dieren in Denemarken en België). Daarbij is relevant dat deze populatie weliswaar sterk groeit maar ze genetisch duidelijk verarmd is ten opzichte van bijvoorbeeld de Baltische populatie (Everaert et al. 2018).

4.3 Actieve Soortenbescherming

Op grond van de Wet natuurbescherming dragen de provincies, ieder in hun eigen provincie, gezamenlijk zorg voor het nemen van de nodige maatregelen voor het behoud of herstel van een gunstige staat van instandhouding voor de van nature in Nederland voorkomende soorten genoemd in bijlagen II, IV en V bij de Habitatrichtlijn. Deze maatregelen kunnen betrekking hebben op actieve soortenbescherming, aanvullend op het provinciaal beleid ten aanzien van het realiseren en beheren van het Nationaal Natuurnetwerk.

De Centraal-Europese laaglandpopulatie van de wolf vertoont een sterk positieve trend. Deze populatie is de voornaamste bron van wolven in ons land. Er is gebleken dat wolven goed in staat zijn om zich te verplaatsen in het landschap bij het zoeken naar nieuw leefgebied. Dat aanrijdingen in het verkeer een belangrijke doodsoorzaak zijn is een punt van aandacht¹⁶. Te verwachten valt dat wolven zich zullen vestigen in gebieden die voldoende rustig zijn en kunnen voorzien in voldoende voedsel voor de wolf. Wolven zijn adaptief en cultuurtolerant en hoeven zich niet te beperken tot uitgestrekte bos- en natuurgebieden. Een verdergaande inspanning om leefgebieden geschikt te maken, of om bestaande reguliere activiteiten in eenmaal ingenomen leefgebieden te beperken is in zijn algemeenheid niet noodzakelijk.

Wel kan het lokaal nodig zijn om rust te garanderen in de kern van het leefgebied van gevestigde wolven, met name gedurende de voortplantingsperiode. Daarbij valt te denken aan zonering van recreatie zoals nu ook al gebruikelijk is bij andere kwetsbare diersoorten zoals een zeearend of kraanvogel. Dit geldt ook voor de (her-)begrenzing van 'hondenlosloopgebieden' in een wolventerritorium. Terreinbeheerders zijn hiervoor primair verantwoordelijk.

Sterfte in het verkeer zal naar verwachting in ons land een belangrijke doodsoorzaak van wolven zijn. Voor zwervende wolven valt onmogelijk te voorspellen waar deze wegen zullen kruisen en kunnen redelijkerwijs geen maatregelen worden genomen. Indien in de toekomst mocht blijken dat er vaker wolven op dezelfde plaatsen worden doodgereden dan zal daar een maatwerkoplossing gezocht moeten worden. Binnen een territorium zijn ecoducten met geleidende rasters uiteraard een ideale oplossing om zowel wolven als wilde hoefdieren veilig het verkeer te laten kruisen.

Ook preventieve maatregelen om vee te beschermen tegen aanvallen van wolven vallen (mede) onder actieve soortenbescherming. Het oogmerk van deze maatregelen is daarbij het belang van de wolf, namelijk het voorkomen dat gevestigde wolven zich kunnen gaan specialiseren op het doden van landbouwhuisdieren. Dat zou namelijk kunnen leiden tot afname van de maatschappelijke acceptatie van de wolf.

4.3.1 Beheer van wilde prooidieren van de wolf

Wolven zijn gespecialiseerd in jacht op hoefdieren. In Nederland zijn ree, damhert, edelhert en wild zwijn de voornaamste wilde prooidiersoorten. Niet al deze soorten komen overal in ons land voor. Alleen reeën leven ruim verspreid over het land, de andere soorten hebben een beperkter verspreidingsgebied en worden in delen van het land ook actief geweerd (nulstand beleid). Andere prooidieren, zoals hazen, konijnen, vogels of plaatselijk bevers nemen nergens in Europa een aanzienlijk deel van de menukaart in.

Voor wilde hoefdieren is door stakeholders aanbevolen om leefgebieden te optimaliseren door het vergroten van eenheden rustgebied (vermindere dichtheid aan wegen en paden). Aantrekkelijke leefgebieden voor wilde prooidieren kunnen mogelijk indirect bijdragen tot minder potentiële predatiedruk op landbouwhuisdieren. Het is aan de terreinbeheerders om te besluiten of en waar grotere rustgebieden voor de hoefdieren gewenst zijn.

Vanuit het perspectief van de wolf is het aantrekkelijk als in geschikte gebieden meerdere soorten hoefdieren leven. De autonome ontwikkeling van hoefdierpopulaties in ons land en omliggende landen maakt het aannemelijk dat damhert, edelhert en wild zwijn hun areaal geleidelijk verder zullen uitbreiden. Het is niet nodig om ten behoeve van de wolf dergelijke hoefdieren actief te introduceren in gebieden waar deze soorten nu nog niet voorkomen. De invloed van wolven op de omvang en trend van hoefdierpopulaties is beperkt¹⁷. Wolven pakken vooral jonge of verzwakte dieren die geen rol spelen in de reproductie. De populatietrends van hoefdieren worden in hoofdzaak beïnvloed door aspecten als voedselaanbod of ziektes¹⁸. Alleen bij hoefdieren die niet van nature in ons land thuishoren (moeflon) is het aannemelijk dat de komst van wolven de populatie kan decimeren.

Populaties van hoefdieren worden vrijwel overal in Nederland actief beheerd, op grond van faunabeheerplannen van Faunabeheereenheden. Het oogmerk van dit beheer is vooral het voorkomen van schade aan gewassen, het voorkomen van problemen ten aanzien van de verkeersveiligheid of het voorkomen van onnodig lijden van zieke of gebrekkige dieren. De aanwezigheid van wolven doet hier niets aan af.

Bij beheer, bijvoorbeeld in het geval van reeën, wordt het quotum voor afschot in de regel bepaald door voorjaarstellingen en te verwachten aanwas in samenhang met de natuurlijke mortaliteit en de mortaliteit als gevolg van aanrijdingen. Een verhoogde natuurlijke mortaliteit door wolvenpredatie kan in dat geval worden verdisconteerd in het afschotplan, zonder dat het onderliggende faunabeheerplan hoeft te worden aangepast. Omdat doelstanden worden bepaald in relatie tot bovengenoemde wettelijke belangen, ligt het niet voor de hand om doelstanden te verhogen om het voedselaanbod voor de wolf te verbeteren, omdat er dan schade aan deze belangen kan gaan optreden.

Wolven kunnen wel een indirect effect hebben op het beheer van hoefdieren. In gebieden waar wolven leven passen hoefdieren hun gedrag aan. Dit wordt minder voorspelbaar voor de wolf, maar ook voor de mens (jager). Dit kan eventueel in een aantal situaties vragen om aanpassingen in de gangbare werkwijze van wildtellingen en afschotrealisatie.

Of het vervolgens nodig is om op grond van de aanwezigheid van de wolf te komen tot een aanpassing van het faunabeheerplan wordt in samenspraak tussen de provincie en de faunabeheereenheid bekeken. In gebieden met territoriale wolven kan in het faunabeheerplan speciale aandacht worden geschonken aan gedetailleerde monitoring van hoefdieren, afschot en prooionderzoek.

4.4 Afwijking van de bescherming: ontheffing- en vergunningverlening

4.4.1 Wet natuurbescherming

Afwijkingen van het beschermingsregime voor de wolf kunnen vanuit de Wet natuurbescherming worden toegestaan bij ontheffing¹⁹. Voor ontheffingverlening is het college van Gedeputeerde Staten in de regel het bevoegd gezag. Uitgezonderd van deze bevoegdheid zijn ontheffingen voor handel in dieren, deze ligt bij de minister van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit. Ook de ontheffingverlening voor gebieden en activiteiten die onder bevoegd gezag van het Rijk zijn gebleven ligt niet bij de provincies. Voorbeelden hiervan zijn militaire oefengebieden en activiteiten ten aanzien van hoofdwegen, -vaarwegen en –spoorwegen. Ontheffingen kunnen worden verleend ten behoeve van limitatief in de Wet natuurbescherming opgesomde belangen. Ontheffingen kunnen alleen worden verleend wanneer er geen andere bevredigende oplossingen zijn en wanneer er geen afbreuk wordt gedaan aan het streven om de populaties van de soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan.

4.4.1.1 Beoordeling van activiteiten en ruimtelijke ingrepen op territoriale wolven

Te verwachten valt dat het regulier gebruik van terreinen niet leidt tot overtreding van verbodsbepalingen ten aanzien van de wolf omdat wolven zich waarschijnlijk zullen vestigen in relatief rustige terreindelen. Bij het terreinbeheer is wel extra zorgvuldigheid op zijn plaats waar het gaat om de voortplantingslocaties. Wolven zijn daar kwetsbaar voor verstoring en het hol mag niet worden beschadigd. Ruimtelijke ingrepen of evenementen in de directe omgeving van deze locatie dienen te worden beoordeeld op eventuele aantasting van het leefgebied van de wolf. Aantasting van het leefgebied is ontheffingsplichtig wanneer te verwachten valt dat dit kan leiden tot verstoring van de wolf of het verlaten van de voortplantingsplaats. Voor de wolf kan ontheffingverlening verder aan de orde zijn ten behoeve van onderzoek.

4.4.1.2 Ingrijpen bij wolven in Europa

Binnen Europa wordt verschillend invulling gegeven aan de bescherming van wolven. Dit hangt vooral af van de per land of regio verschillende status in de habitatrichtlijn (bijlage IV of bijlage V soort). In een aantal Europese landen of regio's mag de wolf beheerd worden. Dat wil zeggen dat het doden van de wolf plaatsvindt binnen een set aan beheersmaatregelen, die verenigbaar zijn met een gunstige staat van instandhouding. Dat is het geval in Estland, Letland, Litouwen, Bulgarije, Polen, Slowakije, in het Spaans gebied ten noorden van de rivier Duero, in het Finse rendierbeschermingsgebied en op het Griekse grondgebied boven de 39ste breedtegraad. Andere landen kunnen derogaties aanvragen op de algemene beschermingsstatus om onder meer schade aan veehouderij tegen te gaan, indien geen andere bevredigende oplossing bestaat. Onder meer Frankrijk, Hongarije, Kroatië, Roemenië, Slovenië en Zweden vragen dergelijke derogaties aan, op basis waarvan afschotlicenties toegestaan kunnen worden. In Frankrijk is sprake van ca. 360 individuen in 2017, verdeeld over 52 roedels. Sinds kort wordt een afschot van ca. 40 dieren per jaar toegelaten. De Zweeds-Noorse populatie bestaat uit ongeveer 400 wolven, waarvan 90% in Zweden voorkomt. In zowel Zweden als Finland wordt de wolf bejaagd in het noordelijke rendierengebied (habitatrichtlijn bijlage V), met een jaarlijks afschot van 40 tot 80 dieren (Everaert et al. 2018).

4.4.1.3 Ingrijpen bij wolven in Nederland

Ingrijpen bij wolven is in Nederland in een aantal situaties mogelijk. Tabel 1 (a,b,c) geeft hiervan een overzicht. Gelet op de geldende randvoorwaarden is ingrijpen op korte termijn waarschijnlijk slechts aan de orde als wolven gevaarlijk of problematisch gedrag vertonen in relatie tot mensen en in het geval er hybridisatie met honden zou optreden. Op de lange termijn wordt ingrijpen uit oogpunt van de bestrijding van schade, overlast of populatiebeheer niet op voorhand uitgesloten. De mogelijkheden daartoe zijn gebonden aan internationale verdragen, wet- en regelgeving, zaken die buiten de bevoegdheid van de provincies liggen. Cruciaal is de vraag wanneer en op welk schaalniveau gesproken kan worden van een gunstige staat van instandhouding van de wolf. Daarvoor moet eerst grensoverschrijdende overeenstemming ontstaan en in gezamenlijke managementplannen op het niveau van grensoverschrijdende deelpopulaties beleid zijn vastgelegd. Bovendien zal er ook dan alleen kunnen worden ingegrepen als er geen andere bevredigende oplossingen zijn.

We onderscheiden drie soorten van potentiële conflicten: wolf-mens, wolf-hond en wolf-vee. Onder alle omstandigheden geldt dat de veiligheid van mensen voorop staat. Tabel 1 geeft een overzicht van mogelijke probleemsituaties.

Tabel 1a. Wolf en mens.

Omgang met mogelijke probleemsituaties met wolven: gedrag van wolven, oorzaak, inschatting situatie en maatregel. Ontleend aan Groot Bruinderink en Lammertsma (2013) en Niedersächsisches Wolfskonzept (2017).

Thema	Gedrag	Oorzaak	Inschatting	Maatregel
Wolf en mens	Wolf bezoekt 's nachts bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf is niet geïnteresseerd in mensen maar mijdt geen bebouwing	Ongevaarlijk. Een probleem kan ontstaan als wolven regelmatig voedsel(resten) in of bij bebouwing vinden	Geen / eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen. Geval observeren en documenteren
	Wolf bezoekt overdag bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf is niet geïnteresseerd in mensen maar mijdt geen bebouwing	Ongevaarlijk	Geen / eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen. Geval observeren en documenteren
	Wolf vlucht niet meteen maar observeert mensen	Normaal gedrag, wolf heeft nog geen slechte ervaring meegemaakt. Vooral jonge wolven zijn vaak nieuwsgierig	Ongevaarlijk / oppassen voor lokken en voeren	Geen / oppassen voor gewenning. Geval observeren en documenteren
	Wolf verblijft langdurig in of nabij bebouwd gebied	Divers: 1) Paartijd, zoekt partner of ziet honden als concurrent 2) Voedselbronnen 3) Sociale verhouding met hond	Monitoren, mogelijk conditionerings- en gewenningsprobleem, risico op hybridisatie en/of letsel hond	Oorzaak opsporen en wegnemen, wolf zenderen en verjagen. Honden afschermen van mogelijke contacten met de wolf. Publiek voorlichten.
	Wolf benadert meermaals mensen	Mogelijk sterke voerconditionering en gewenning	Kritisch, kans op gewenning en uiteindelijk agressief gedrag en letsel mens	Zenderen en verjagen, publiek waarschuwen niet te voeren, indien geen resultaat wolf doden
	Wolf reageert agressief op mensen zonder aanleiding	Extreme gewenning, hondsdolheid	Gevaarlijk	Wolf doden

Veiligheid van mensen staat in alle gevallen voorop

Tabel 1b. Wolf en hond.

Omgang met mogelijke probleemsituaties met wolven: gedrag van wolven, oorzaak, inschatting situatie en maatregel. Ontleend aan Groot Bruinderink en Lammertsma (2013) en Niedersächsisches Wolfskonzept (2017).

Thema	Gedrag	Oorzaak	Inschatting	Maatregel
Wolf en hond	Wolf benadert meermaals mensen met honden (verschillende mensen en verschillende honden, maar niet agressief)	Ziet in de hond een soortgenoot	Geen acuut gevaar voor de mens. Monitoren, gevaar voor hond niet uitgesloten. Mensen kunnen deze situatie als bedreigend ervaren.	Afhankelijk van de locatie en periode wolf zo snel mogelijk zenderen en verjagen dan wel honden uit het gebied houden. Publiek voorlichten
	Wolf benadert meermaals mensen met honden en is agressief naar honden	Ziet in honden soortgenoot die zijn territorium bedreigd	Kritisch, kans op letsel hond, stressvol voor mensen, risico dat mensen betrokken raken	Wolf doden
	Wolf verblijft langdurig in of nabij bebouwd gebied	Divers: 1) Paartijd, zoekt partner of ziet honden als concurrent 2) Sociale verhouding met hond	Monitoren, risico op hybridisatie en/of letsel hond	Oorzaak opsporen en wegnemen, wolf zenderen en verjagen. Honden afschermen van mogelijke contacten met de wolf. Publiek voorlichten.
	Wolf doodt honden bij bebouwing (op erf of in tuinen)	Wolf heeft geleerd dat honden een makkelijke prooi zijn of ziet honden als concurrent	Kritisch, grote acceptatieschade, risico dat mensen betrokken raken	Preventieve maatregelen, indien geen resultaat wolf doden
	Wolf doodt honden die niet zijn aangeliend en niet in de directe nabijheid van mensen verblijven	Ziet in honden soortgenoot die zijn territorium bedreigd	Natuurlijk gedrag	Publiek voorlichten; loslopende hond in een wolventerritorium vormt voor de hond een reëel risico

Tabel 1c. Wolf en vee.

Omgang met mogelijke probleemsituaties met wolven: gedrag van wolven, oorzaak, inschatting situatie en maatregel. Ontleend aan Groot Bruinderink en Lammertsma (2013) en Niedersächsisches Wolfskonzept (2017).

The ma	Gedrag	Oorzaak	Inschatting	Maatregel
Wolf en vee	Wolf doodt onbeschermd of slecht beschermd vee	Natuurlijk gedrag, wolf maakt geen onderscheid in prooi-soort	Ongevaarlijk / oppassen voor specialisatie	Preventieve maatregelen toepassen
	Wolf doodt herhaaldelijk goed beschermd vee en vindt steeds manieren om preventieve maatregelen te overwinnen	Wolf heeft geleerd dat vee makkelijke prooi is	Kritisch, hoge financiële, emotionele en acceptatieschade	Preventieve maatregelen zo mogelijk verbeteren, proberen de wolf negatief te conditioneren, indien geen resultaat de betrokken wolf doden afhankelijk van populatiestatus

De colleges van Gedeputeerde Staten van de provincies zijn bevoegd gezag om maatregelen toe te staan of te laten nemen. Zij kunnen op grond van de Wet natuurbescherming, artikel 3.8 lid 5 b3 beslissen om het vangen of doden van een wolf toe te staan wanneer de volksgezondheid of de openbare veiligheid in het geding is. Voor er dergelijke maatregelen genomen kunnen worden dienen andere bevredigend oplossingen te worden afgewogen. Indien die niet voorhanden zijn, dan is ingrijpen mogelijk. Dat kan bijvoorbeeld door een wolf te vangen. Het is daarbij een optie om het dier te voorzien van een zender waardoor bij noodzaak de wolf snel opgespoord kan worden. Voor het vangen en zenderen wordt de wolf in principe verdoofd. Dit dient altijd onder verantwoordelijkheid van een dierenarts of ander bevoegd persoon²⁰ te gebeuren.

De enige uitzondering is een situatie waarbij zich een acuut veiligheidsprobleem voordoet, waarbij de situatie zodanig acuut is dat het niet mogelijk is dat Gedeputeerde Staten een afweging maken. In zo'n geval kan de politie op basis van een besluit van de burgemeester (gemeentewet art 175 en 176) optreden. Doden kan met een dodelijke injectie of met het geweer plaatsvinden.

Vanuit wetenschappelijk oogpunt is het zenderen van een wolf uiteraard interessant maar vanuit het perspectief omgaan met een probleemsituatie is het niet steeds nodig om een wolf te vangen en te zenderen. Zenderen dient hier geen ander doel dan het dier te kunnen identificeren en/of snel te kunnen opsporen. Het heeft in deze context nadrukkelijk geen wetenschappelijke onderzoeksdoelen. Het vangen en zenderen van een wolf is aan de orde als er:

- a) twijfel bestaat of het probleem wordt veroorzaakt door hetzelfde individu of dat er meerdere wolven bij (kunnen) zijn betrokken. In een dergelijk geval is het relevant om een eventuele definitieve maatregel (doden) op het juiste dier toe te passen. Het volgen van een gezonder dier kan hiertoe bewijs leveren of juist vrijpleiten.
- b) een wolf bij herhaling mensen of honden benaderd of zich langdurig in of nabij bebouwd gebied ophoudt. In een dergelijke situatie is het relevant om de wolf nauwgezet te kunnen monitoren om het gedrag te kunnen duiden en indien noodzakelijk te kunnen ingrijpen.
- c) een wolf die bij toeval in handen komt. Een dier dat bijvoorbeeld bij een aanrijding is betrokken maar na behandeling weer in de natuur teruggeplaatst kan worden. Van een dergelijk toeval kan gebruik gemaakt worden om door middel van telemetrie meer kennis te vergaren over wolven in ons land.

Er kan zich een situatie voordoen waarbij ingrijpen bij een gewonde wolf noodzakelijk is; bijvoorbeeld bij een aanrijding. In een dergelijk geval zal een dierenarts de afweging moeten maken of behandeling mogelijk is of niet. Na herstel dient de wolf weer zo spoedig mogelijk teruggeplaatst te worden in een geschikt natuurgebied. Voor wolven die niet direct teruggezet kunnen worden dient een opvanggelegenheid beschikbaar te zijn. Hoewel opvangen voor een volwassen wolf moeilijk kan zijn wordt in eerste instantie toch gekozen voor opvang. Voor er tot vangen wordt overgegaan dient een opvangmogelijkheid geregeld te zijn om bij noodzaak de wolf direct daarheen te kunnen brengen. Omdat er zich onder de door RVO geschikt bevonden opvanglocaties voor wilde dieren, geen voor wolven geschikte opvanglocaties bevinden, dient hierin nog te worden voorzien.

Hybride wolven

Hybriden van wolf en hond vallen binnen de reikwijdte van het begrip 'beschermde inheemse diersoort', en daarmee tevens onder boven vermelde verbodsbepalingen. Dit is conform de Carnivore guidelines (Linnel et al. 2008). De Carnivore guidelines vermelden dat hybridisatie vooral kan spelen aan de rand van het verspreidingsgebied waar populaties klein en kwetsbaar zijn. Nederland kan hier dus mee te maken krijgen.

Het is in het belang van behoud van de soort (wolf) dat hybriden uit de populatie worden weggenomen. Hybriden hebben een verhoogde kans op probleemgedrag en bovendien vervagen ze het soms toch al moeilijk zichtbare onderscheid tussen wolf en hond.

Probleem kan zijn het 'op afstand' herkennen van een hybride, maar DNA-onderzoek kan uitsluitsel geven. Voor het verwijderen van een hybride exemplaar is een provinciale ontheffing nodig.

Als hybride jonge wolven al (min of meer) zelfstandig zijn is het in gevangenschap nemen vanuit het oogpunt van dierenwelzijn zeer ongewenst. In het buitenland is daar slechte ervaring mee opgedaan. Dergelijke dieren kunnen beter worden gedood. Provincies zullen in voorkomende gevallen op basis van de Wet natuurbescherming artikel 3.8 lid 5 b1 een ontheffing verlenen en de derogatie conform de richtlijnen verantwoorden.

4.4.2 Andere relevante wetgeving

4.4.2.1 CITES

De Convention on International Trade in Endangered Species of wild flora and fauna (CITES) is een internationale overeenkomst om de handel in beschermde planten en dieren te reguleren. CITES-certificaten zijn gebonden aan een individu en worden niet vooraf verstrekt. Voor het vervoer van een wolf (dood of levend), ook binnen Nederland

en ook als dit voor onderzoek of translocatie geschiedt, is in principe een CITES-certificaat vereist. Dat geldt ook voor producten/delen van een wolf. Bloed en weefsel vallen daar ook onder. Voor bepaalde aangewezen wetenschappelijke instellingen geldt overigens een soepel regime t.a.v. monsters van bloed, weefsel of speeksel, voor bijvoorbeeld DNA-onderzoek. Keutels en urine (die op natuurlijke wijze zijn uitgescheiden) vallen in elk geval buiten de CITES-regels. Voor in het veld gevonden wolvenkeutels zijn dus geen CITES-papieren nodig. Een CITES-certificaat is ook niet vereist voor spoedvervoer van een gewonde wolf naar een dierenarts, op voorwaarde dat het dier na behandeling weer op dezelfde plek wordt vrijgelaten.

Het transport van een dode wolf (of resten) naar een onderzoeksinstituut waar sectie plaats vindt is 'praktisch-vrijgesteld'. Dit betekent dat het transport van een dode wolf naar een onderzoeksinstituut en het spoedtransport van een gewonde wolf naar een dierenarts in de praktijk zonder CITES-certificaat plaats kan vinden. Een certificaat is pas noodzakelijk bij een vervoltransport of opslag. Certificaten kunnen worden aangevraagd bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO).

4.4.2.2 [Wet op de dierproeven](#)

In verband met vangen en eventueel zenderen van een wolf is deze wet niet van toepassing volgens artikel 1b lid 7e, indien identificatie (achterhalen herkomst) het hoofddoel is of het zenderen noodzakelijk is om op basis van het gedrag als overheid te kunnen beslissen over verdere stappen. Provincies vermelden in voorkomende gevallen in de ontheffing Wet natuurbescherming dat vangen en verdoven en vervolgens DNA-afname en zenderen ten behoeve van nadere identificatie en gedragsbeoordeling wordt toegestaan. Als er sprake is van het vangen en zenderen van een wolf voor puur wetenschappelijke onderzoeksdoeleinden dan kan de Wet op de dierproeven wel van toepassing zijn. Het Rijk is in die situatie bevoegd gezag voor het verlenen van toestemming.

5.0 Schade en preventie bij landbouwhuisdieren

5.1 Schaderisico

Wolven zijn gespecialiseerd in jacht op hoefdieren. Ze maken daarin geen onderscheid tussen wilde prooidieren of gehouden vee. Afhankelijk van de situatie, zoals het aanbod van wilde prooi, het aantal wolven (alleen jagent of in een paar of roedel) en het formaat en groepsgrootte van gehouden hoefdieren kunnen wolven grotere of kleinere landbouwhuisdieren aanvallen. Om zelf letsel te voorkomen is een schaap voor een wolf een meer voor de hand liggende prooi dan een rund, paard of ezel. Recente cijfers uit enkele Duitse deelstaten²¹ tonen voor gehouden dieren die waarschijnlijk of zeker door wolven zijn aangevallen 82% schaap, 9% damherten (hertenkampjes), 8% runderen (meest kalveren van zoogkoeien) en gezamenlijk maar 1% aan andere landbouwhuisdieren. Voor wolven is gehouden pluimvee (kippen, eenden, ganzen) niet interessant. Er zijn in Europa geen problemen bekend met wolvenpredatie op dergelijk gevogelte. Als het om risico's gaat dan steken schapen ver boven het maaiveld uit. Daar ligt ook de focus voor het interprovinciale beleid.

5.2 Voorkomen van schade

Dierenhouders zijn zelf wettelijk²² verantwoordelijk voor het nemen van preventieve maatregelen om gehouden dieren zoals schapen, te beschermen tegen mogelijke roofdieren als de wolf. Bescherming van vee tegen aanvallen van buitenaf is niet nieuw. Van honden of vossen is bekend dat zij ook schapen kunnen aanvallen. In navolging van Limburg heeft in Drenthe recent onderzoek plaatsgevonden naar aanvallen op schapen (Vosmeer & van Beek 2016). De uitkomsten indiceren dat er landelijk (zonder wolf) jaarlijks al 4000 tot 13.000 schapen worden gedood of verwond door honden en vossen²³. Waar het gaat om het voorkomen van schade aan schapen gaat het dus in principe om het nemen van aanvullende maatregelen om ook schade door wolven te voorkomen.

Schade door een rondzwervende wolf valt moeilijk te voorkomen. Het is voor eenieder immers onvoorspelbaar of en waar een wolf zal opduiken. Houders van kwetsbare dieren (schapen, geiten) kunnen slechts met extra inspanningen en preventieve middelen (elektrisch gaas, kuddewaakhonden, 's nachts ophokken, fladderlint) het risico op schade verkleinen. Het bestrijden van schade door bijvoorbeeld een wolf te doden is in principe niet mogelijk, zie hiervoor het hoofdstuk soortenbescherming.

5.3 Beoordeling van de situatie, was het een wolf?

Voor het toekennen van een schadevergoeding is het van belang om te kunnen uitsluiten dat er geen sprake was van een aanval door een hond of vos, in die gevallen wordt immers geen tegemoetkoming uitgekeerd. Dit vraagt een beoordeling door een geschoolde deskundige. In eerste instantie om op afstand te beoordelen of er voldoende aanwijzingen zijn voor wolf zodat de beoordelaar van BIJ12 ter plaatse kan gaan kijken. In tweede instantie ter plaatse gericht op specifieke veldkenmerken en ten slotte door DNA-analyse. Overigens heeft het afnemen van DNA ook als doel om de herkomst en verspreiding van de wolf te kunnen monitoren.

Een dierhouder met dood of verwond vee die een wolf als veroorzaker vermoedt dient zo snel mogelijk en niet later dan binnen 24 uur na de gebeurtenis hiervan melding te doen bij BIJ12. Geadviseerd wordt om kadavers ter plaatse te laten liggen en indien nodig met schoon plastic af te schermen tegen regen en aaseters. Het is belangrijk om (eigen) honden altijd uit de buurt te houden. De melding gaat het liefst vergezeld van foto's waarop de aangetroffen situatie goed zichtbaar is. Op basis van deze documentatie en indien nodig verdere navraag wordt bekeken of een wolf niet op voorhand kan worden uitgesloten. Als een wolf niet wordt uitgesloten wordt de melding doorgezet naar een medewerker van BIJ12 die de situatie ter plaatse komt beoordelen.

Om DNA veilig te stellen dient een prooi bij voorkeur binnen 24 uur door een deskundige van BIJ12 bezocht te worden om DNA-monsters te nemen. Daarnaast wordt de omgeving afgespeurd volgens Taxatierapport prooidier wolf (bijlage 1) en worden foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de prooien detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (meetlat o.i.d.). De datum, vinder, vindplaats (gps), leeftijd, geslacht, conditie van de prooi en vraatbeeld worden genoteerd.

Nadat de monsters zijn genomen kan het kadaver aan de Rendac worden aangeboden. In uitzonderlijke situaties kan het kadaver voor nadere sectie naar WENR worden vervoerd²⁴. De veehouder dient daarvoor een afstandsverklaring te tekenen. WENR heeft de benodigde ontheffingen om dode landbouwhuisdieren te mogen vervoeren en machtigt de deskundige om het kadaver naar hen te vervoeren. Indien de prooi gewond is maakt de ondernemer de afweging of genezen mogelijk en kosteneffectief rendabel is; een dierenarts wordt hierbij in opdracht van de veehouder betrokken.

Naar oordeel van de deskundigen biedt het veldonderzoek vaak onvoldoende zekerheid om een uitspraak te kunnen doen over of het een wolf is of niet. DNA-onderzoek biedt wel met zekerheid uitsluitel, mits op tijd bemonsterd en van voldoende goede kwaliteit. Na 24 uur neemt de kans op mislukte bemonsteringen snel toe. Dit onderzoek kost tijd en is relatief duur. Omdat zekerheid belangrijk is²⁵ en DNA bovendien bijdraagt aan de monitoring worden DNA-analyses (op soort: wel/geen wolf) maandelijks uitgevoerd. Daarmee krijgt de gedupeerde dierhouder snel uitsluitel. Schadetaxatie hoeft geen vertraging te ondervinden door DNA-onderzoek en kan meestal meteen bij het bemonsteren al worden uitgevoerd.

Een geval wordt als 'oorzaak wolf' benoemd indien het dier met zekerheid (blijkend uit foto's of DNA) of zeer waarschijnlijk (blijkend uit sporen in het veld of sectie wanneer DNA geen uitsluitel biedt) door een wolf is gedood. Als veldsporen/sectie/genetisch onderzoek geen van alle met zekerheid of hoge waarschijnlijkheid op een wolf wijzen dan wordt aangenomen dat een wolf niet de oorzaak is.

5.4 Tegemoetkoming in de schade

BIJ12 kan onder voorwaarden een tegemoetkoming verlenen voor schade veroorzaakt door natuurlijk in het wild levende diersoorten aan bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren. Schade aan niet-bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren is in principe een algemeen maatschappelijk risico dat burgers geacht worden zelf te dragen.

In geval van bedrijfsmatig ²⁶ gehouden landbouwhuisdieren die ten prooi gevallen zijn aan een wolf moet wanneer een tegemoetkoming in de schade gewenst is altijd een aanvraag tot tegemoetkoming door BIJ12 ingediend te worden .

Als algemeen uitgangspunt geldt dat bij de beoordeling van verzoeken om tegemoetkoming, die schade wordt vergoed die redelijkerwijs niet of niet geheel ten laste van de grondgebruiker behoort te worden gebracht. De wet voorziet in een tegemoetkoming in de geleden schade, maar hieruit kan geen aanspraak op een volledige schadevergoeding/schadeloosstelling worden ontleend.

Dit uitgangspunt is bevestigd in jurisprudentie ²⁷: het moet gaan om directe schade veroorzaakt door een natuurlijk in het wild levende diersoort. Dit houdt in dat vervolgschade en bijkomende schade niet voor een tegemoetkoming in aanmerking komt. ²⁸

5.4.1 Tegemoetkoming bij een zwervende wolf

De voorzienbaarheid van de schade is van belang voor de beoordeling of en in welke mate een tegemoetkoming aan de orde is. Zwervende wolven kunnen in korte tijd enorme afstanden afleggen en doen dat vaak ongemerkt. Het is dan redelijkerwijs niet voorzienbaar of en waar een wolf bijvoorbeeld schapen aan zal vallen. BIJ12 geeft opdracht om de schade te taxeren. Aanvragen om een tegemoetkoming worden bij een zwervende wolf volgens de beleidsregels beoordeeld, waarbij er geen eigen risico wordt

berekend. Leges (behandelbedrag) worden terugbetaald indien de deskundige van BIJ12, voorafgaand aan een aanvraag tot tegemoetkoming, het op voorhand niet uitsluit dat de schade veroorzaakt was door een wolf, ook als later een andere doodsoorzaak wordt vastgesteld. Bij een zwerfende wolf worden preventieve maatregelen niet verplicht gesteld om in aanmerking te komen voor een tegemoetkoming. Een tegemoetkoming wordt verleend indien het dier met zekerheid of zeer waarschijnlijk door een wolf is gedood. Als veldsporen/sectie/genetisch onderzoek geen van alle met zekerheid of hoge waarschijnlijkheid op een wolf wijzen dan wordt aangenomen dat een wolf niet de oorzaak is en wordt een aanvraag om een tegemoetkoming afgewezen.

Indien een gehouden landbouwhuisdier verwond is en behandeld is door een dierenarts, kan er bij BIJ12 een tegemoetkoming in de kosten worden aangevraagd. Deze tegemoetkoming bedraagt maximaal de taxatiewaarde van het dier. Wanneer het dier na dierenartsbehandeling en aantoonbaar door toedoen van de wolf overlijdt, dan bedraagt de hoogte van de tegemoetkoming maximaal twee keer de taxatiewaarde: tegemoetkoming in de dierenartskosten plus de taxatiewaarde van het dier.

Tot slot worden de voorrij- en afvoerkosten van een kadaver naar een destructiebedrijf beschouwd als directe schade en vergoed.

In het geval van aangetoonde schade door een *zwerfende* wolf wordt er een uitzondering gemaakt op de eis van bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren: er kunnen ook tegemoetkomingen worden verstrekt bij niet-bedrijfsmatig gehouden schapen en geiten. Ook hiervoor dient een aanvraag om een tegemoetkoming ingediend worden via www.faunaschade.nl.

5.4.2 Tegemoetkoming bij een territoriale wolf (of wolven)

Als er op basis van de monitoringscriteria sprake is van een wolventerritorium ontstaat een nieuwe situatie. De kans op schade wordt immers voorzienbaar.

De provincie maakt in overleg met wolvendeskundigen een inschatting van het beïnvloedingsgebied van het wolventerritorium. Om richting dierhouders eenduidig te kunnen communiceren zal dit gebied in principe op gemeentegrenzen worden afgebakend. Kennisgeving²⁹ daarvan vindt plaats met een aanwijzingsbesluit door Gedeputeerde Staten (GS) en in de beleidsregels faunaschade van de provincies wordt hiernaar verwezen.

Binnen het aangewezen gebied worden dierhouders geacht preventieve maatregelen te treffen overeenkomstig de faunaschadepreventiekit van BIJ12. Echter vooralsnog, in ieder geval tot 1 januari 2022, wordt bij het verstrekken van tegemoetkomingen in de schade door wolven niet getoetst aan het feitelijke toepassen van de maatregelen. De tegemoetkoming in de schade wordt verstrekt aan zowel hobby- als beroepsdierhouders. De periode tot 1 januari 2022 wordt gebruikt om dierhouders in algemene zin voor te bereiden op de komst van de wolf en in het bijzonder om ervaring op te doen met eventuele gebiedsgerichte preventieplannen, zie hierna.

5.5 Ondersteuning van preventie met tijdelijke maatregelen

Zoals eerder is aangegeven zijn alle dierhouders zelf wettelijk verantwoordelijk voor het nemen van preventieve maatregelen om hun dieren te beschermen tegen roofdieren. Provincies zijn niet verplicht om dit te ondersteunen. Desondanks hebben de provincies er wel belang bij dat vee afdoende wordt beschermd tegen wolven. In de eerste plaats omdat goed beschermde dieren niet, of hooguit zeer incidenteel, aangevallen worden en daarmee het aantal aanvragen voor een tegemoetkoming in schade wordt beperkt. In de tweede plaats wordt met afdoende bescherming voorkomen dat een wolf of wolven zich in een territorium gaan specialiseren op gehouden dieren. Vanuit actieve soortenbescherming valt daarom te motiveren dat het ondersteunen van preventie ook in het belang van de wolf zelf is. Tenslotte draagt het ondersteunen van preventie

significant bij aan het vergroten van het maatschappelijke draagvlak (Karlsson & Sjöström 2011).

Rekening houdend hiermee kunnen provincies op vrijwillige basis dierhouders ondersteunen door bijvoorbeeld bij onvoorziene schadegevallen tijdelijk preventieve middelen uit te lenen om de kans op een herhalingsaanval op korte termijn te verkleinen. In afwachting van de onderzoeksuitslag (wel of geen wolf) biedt een dergelijke ondersteuning de betrokken dierhouder praktische hulp. De betrokken dierhouder krijgt zo ook de tijd om te beslissen hoe zelf verder om te gaan met preventie.

5.6 Ondersteuning van structurele maatregelen, pilot gebiedsplannen

Als er sprake is van een wolventerritorium wordt het risico op aanvallen op gehouden dieren binnen het betreffende gebied meer voorzienbaar. Provincies hebben dan geen plicht maar wel een mogelijkheid om in het vastgestelde wolventerritorium een pilot te starten voor een bijdrage in het gebruik van preventieve middelen op basis van een gebiedsplan.

De bevoegdheid om daarvoor middelen beschikbaar te stellen ligt in beginsel bij Provinciale Staten. Het gaat immers om het vrijwillig verstrekken van subsidies. Bijlage 4 geeft een overzicht van geadviseerde inhoud en proces in die gevallen dat daartoe wordt besloten.

foto: pilot kuddewaakhonden Wierdense Veld in 2018. Kuddewaakhonden zijn zeker niet overall toepasbaar maar waar deze honden ingezet kunnen worden is in de regel een effectieve bescherming van vee tegen wolven mogelijk.

6.0 Monitoring en rapportage

6.1 Monitoring

Monitoring moet worden gesplitst in twee hoofdgroepen en kent verschillende doelen. De eerste hoofdgroep betreft de monitoring van wolven zelf. De tweede hoofdgroep betreft afgeleide monitoring van aspecten die niet rechtstreeks op de wolven zelf betrekking hebben zoals monitoring van prooidieren, monitoring van beleidseffecten (o.a. toepassing preventie) of monitoring van de publieke opinie.

6.2 Doel van wolvenmonitoring

Het doel van wolvenmonitoring is meerledig.

- In de eerste plaats moeten de provincies, via het Rijk, aan Europa rapporteren hoe de staat van instandhouding (verspreiding, aantalsontwikkeling) van de wolf in ons land verloopt. Dit aspect vormt de kern van de monitoring zoals in dit wolvenplan is opgenomen en vloeit voort uit wettelijke taken.
- In de tweede plaats is monitoring relevant om met behulp van de kennis over het voorkomen van wolven conflicten met bijvoorbeeld landbouwhuisdieren te beperken.
- In de derde plaats is monitoring van belang om kennis te vergaren over de ecologische aspecten van de wolf in ons land.

Bij de monitoring wordt er onderscheid gemaakt tussen zwervende wolven en een territorium van een individu, paar of roedel.

BIJ12 draagt zorg voor een gecoördineerde organisatie van wolvenmonitoring, in afstemming met de betrokken provincies, terreinbeheerders en vrijwilligersorganisaties.

6.3 Standaard voor wolvenmonitoring

Voor het monitoringsprogramma zijn de ervaringen in het Pools-Duitse verspreidingsgebied van de wolf (Reinhardt et al. 2015) als uitgangspunt genomen. Door in Nederland te kiezen voor dezelfde monitoringstandaard als in Duitsland zijn de verkregen gegevens onderling direct vergelijkbaar en uitwisselbaar. Voor de monitoring van wolven wordt niet het kalenderjaar gebruikt, maar wordt –net als in Duitsland– aangesloten bij de jaarcyclus van de wolven zelf. Het monitoringjaar loopt van 1 mei tot 30 april in het volgende jaar.

Voor de interpretatie van wolvenwaarnemingen wordt standaard gebruik gemaakt van de SCALP criteria (zie begrippenlijst). Centraal staat de verifieerbaarheid (documentatiekwaliteit) van een waarneming, ongeacht wie de waarneming heeft verricht. Daarbij geldt C1 als hard bewijs, bijvoorbeeld uit DNA-analyse, C2 als bevestigde waarneming, bijvoorbeeld door een goed gedocumenteerd spoor, C3 als onbevestigde waarneming, bijvoorbeeld een zichtwaarneming zonder foto of videobeelden. Meldingen die met zekerheid *geen* wolf betreffen krijgen de aanduiding F.

Om informatie over wolven eenduidig te documenteren zijn voor een groot aantal situaties protocollen opgesteld (bijlage 1). Deze worden als standaard gebruikt voor het vastleggen van de informatie.

6.4 Monitoring van zwervende wolven

Tijdens de fase van zwervende wolven is het registreren van zekere en waarschijnlijke waarnemingen voldoende om aan de rapportageverplichting te voldoen. Het betreft een passieve monitoring waarbij niet gericht wordt gezocht naar wolven of sporen daarvan.

De waarnemingen kunnen o.a. betrekking hebben op gedocumenteerde zichtwaarnemingen, vondsten van doodgereden wolven, bewijzen uit aangevallen prooidieren, of goed volgens protocol gedocumenteerde sporen en keutels.

Zwervende wolven kunnen per dag tientallen kilometers doorlopen maar ook enige tijd in een gebied blijven rondhangen. Een wat langer verblijf, van meerdere dagen tot enkele maanden, kan een tussenstop zijn waarna het dier verder trekt. Dat is niet ongebruikelijk.

Meldingen van zwervende wolven worden centraal verzameld door het wolvenloket, in eerste instantie gevalideerd door geschoolde medewerkers en uiteindelijk, na definitieve validatie door ervaren medewerkers opgenomen in de NDFF. De eerste (voorlopige) validatie dient om snel het kaf van het koren te scheiden zodat alleen bij kansrijke meldingen –indien nodig- energie wordt gestoken in eventuele navraag en het verbeteren van de documentatie. Validatie gebeurt in eerste instantie op basis van kenmerken die telefonisch, per mail of via sociale media of waarnemingssites al of niet met foto's of video's gemeld worden. Documentatie vindt plaats volgens monitoringsprotocollen (zie lijst in bijlage 1). Alle waarnemingen worden conform Reinhardt et al. (2015) voorzien van een SCALP aanduiding.

Materiaal waarbij het mogelijk is om DNA te analyseren, niet alleen op soort maar ook naar het individu of herkomst, vormt een belangrijke informatiebron voor het monitoren van zwervende wolven. Deze analyse maakt ook onderdeel uit van de monitoring. BIJ12 is in voorkomende gevallen namens de provincies opdrachtverlener voor het analyseren van DNA-monsters.

6.5 Monitoring van territoriale wolven

Conform Reinhardt et al. (2015) wordt er uitgegaan van een territoriale wolf als het aannemelijk is dat een zelfde wolf gedurende zes maanden in een gebied³⁰ aanwezig is. In principe zijn twee zekere waarnemingen van één individu over een tijdspanne van minimaal zes maanden hiervoor voldoende.

Indien er een territoriale wolf geconstateerd of vermoed wordt, dan is er vanaf dat moment intensievere (actieve) monitoring noodzakelijk.

Verkenning monitoring

Actieve monitoring start verkennend in gebieden waar herhaaldelijk (al of niet bevestigde) meldingen van wolven worden verkregen gedurende langere tijd (over meerdere weken). Het wolvenloket heeft steeds overzicht van meldingen en geeft op basis daarvan onderbouwd advies aan de betrokken provincie(s) om in voorkomende gevallen verkennend onderzoek te starten. De uitvoering van verkennend onderzoek kan plaatsvinden door verschillende partijen, bijvoorbeeld door terreinbeheerders zelf of door vrijwilligers mits voldaan kan worden aan de monitoringstandaards voor geschoolde medewerkers (zie begrippenlijst). Dat betekent borging van kwalitatief voldoende documentatie en opname van waarnemingen in de NDFF. In eerste instantie wordt aanbevolen om dan in overleg met betrokken terreinbeheerders door middel van meerdere cameravallen kansrijke gebieden gedurende enige weken te monitoren. Gelijkzeitig is van belang om onderzoek te verrichten naar sporen of uitwerpselen op bijvoorbeeld bospaden. Wolven doorkruisen hun territorium dermate frequent dat een dier zeker binnen een aantal weken op een cameraval zal moeten verschijnen en/of dat er sporen en keutels worden gevonden. Het verzamelen van verse keutels voor genetisch onderzoek is noodzakelijk om het individu te kunnen vaststellen. Als dit verkennend onderzoek na twee maanden geen (nieuw) bewijs voor een wolf heeft opgeleverd wordt de actieve monitoring in het betrokken gebied weer gestaakt.

Als het verkennend onderzoek wel (nieuw) bewijs voor een wolf of een wolvenpaar heeft opgeleverd wordt de actieve monitoring voortgezet. De focus ligt daarbij op het vaststellen van de mogelijke territoriumomvang en het vaststellen van het individu(en). Voor dit laatste zullen vooral verse keutels verzameld moeten worden die genetisch onderzocht kunnen worden. Per territorium zijn jaarlijks 10-15 bruikbare monsters als minimum nodig en zijn maximaal 40 voldoende om redelijkerwijs de aanwezige individuen te kunnen duiden³¹.

Als uit voortgezet verkennend onderzoek blijkt dat een wolf of wolvenpaar na 6 maanden niet meer in een gebied kan worden vastgesteld wordt de actieve monitoring in het betrokken gebied weer gestaakt.

Territorium monitoring

Als uit het voortgezet verkennende onderzoek blijkt dat een wolf of wolvenpaar na 6 maanden³² nog steeds in een gebied verblijft is er sprake van een officieel territorium en wordt er niet langer gesproken van zwervers. Als er een territorium is vastgesteld zal dit door de betrokken provincie(s) bekend gemaakt worden (zie § 5.4.2).

Territoria van wolven worden jaarlijks gemonitord. De focus ligt daarbij op het vaststellen van de territoriumomvang en het vaststellen van de aanwezige individuen. Ook de vraag of er reproductie plaatsvindt is dan aan de orde. Reproductie kan het beste worden vastgesteld door middel van cameravallen. Er wordt in het voortplantingsseizoen nadrukkelijk niet gezocht naar holen of legers met welpen, opzettelijke verstoring van wolven is immers wettelijk verboden. De methode van waarnemen volgt de standaard die is beschreven in Reinhardt et al. (2015), en wordt vastgelegd conform de protocollen (bijlage 1).

Materiaal waarbij het mogelijk is om DNA te analyseren, niet alleen op soort maar ook naar het individu of herkomst, vormt een belangrijke informatiebron voor het monitoren van territoriale wolven. Deze analyse maakt ook onderdeel uit van de monitoring. Voor dit onderdeel zullen vooral verse keutels verzameld moeten worden die genetisch onderzocht kunnen worden. Per territorium zijn jaarlijks 10-15 bruikbare monsters als minimum nodig en zijn maximaal 40 voldoende om redelijkerwijs de aanwezige individuen te kunnen duiden. BIJ12 is in voorkomende gevallen opdrachtverlener aan WENR voor het analyseren van DNA-monsters.

De monitoring kan plaatsvinden door verschillende partijen, bijvoorbeeld door terreinbeheerders zelf of door vrijwilligers mits voldaan kan worden aan de monitoringstandaards voor geschoolde medewerkers. Dat betekent borging van kwalitatief voldoende documentatie en opname van waarnemingen in de NDFF. BIJ12 draagt zorg voor een gecoördineerde organisatie, in afstemming met de betrokken provincies, terreinbeheerders en vrijwilligersorganisaties.

Een vastgesteld territorium kan ook weer verdwijnen, bijvoorbeeld omdat een wolf in het verkeer is gedood. Als uit monitoring blijkt dat een wolf, wolvenpaar of roedel na een jaar niet meer in een gebied kan worden vastgesteld wordt de actieve monitoring in het betrokken gebied weer gestaakt³³.

Bij wolventerritoria zijn letterlijke grensgevallen mogelijk. Een territorium kan zich over de grens met Duitsland of België uitstrekken. Vanuit Nederland zal bij vermoedens van een dergelijke situatie door de betrokken provincie(s) contact worden gezocht met de buurlanden om de monitoring samen af te stemmen.

6.6 Rapportage van wolvenmonitoring

Landelijke verslaglegging van de wolvenmonitoring wordt uitgevoerd door BIJ12 en door de provincies gepubliceerd in de landelijke voortgangsrapportage natuur. Als in de praktijk blijkt dat de cyclus van deze voortgangsrapportage niet voldoende aansluit op het monitoringsjaar van de wolf (1 mei -30 april) dan kan de informatie ook eerder via de website van BIJ12 openbaar gemaakt worden. De praktijk in Duitsland leert dat het na het afsluiten van het monitoringjaar enige maanden duurt voordat alle data beschikbaar zijn en interpretatie en analyse kan plaatsvinden. De jaarlijkse rapportages worden daar gewoonlijk tegen het begin van de winter bekend gemaakt.

Voor de interpretatie en rapportage wordt Reinhardt et al. (2015) gevolgd. In het kort:

- Bewijs van aanwezigheid van wolven wordt alleen geregistreerd op basis van C1 en C2 waarnemingen. C3 meldingen kunnen het plaatje completeren maar tellen niet mee als bewijs voor aanwezigheid. Veldwaarnemingen worden definitief gevalideerd door ervaren medewerkers in het NDFF validatietraject (zie begrippenlijst).
- Rasterkaart per monitoringjaar van waarnemingen op basis van rastercellen van 10x10 km. Voor C1 waarnemingen is één waarneming voldoende per rastercel; voor C2 waarnemingen zijn minimaal drie waarnemingen nodig.
- Validatie van weefsel- en celmateriaal vindt plaats door WENR conform CEwolf standaard.

De populatieomvang wordt omschreven in termen van het aantal territoria van individuele dieren, territoria van paren en territoria van roedels. Het aantal individuen van een roedel kan immers in de loop van het jaar veranderen door geboorte, sterfte en dispersie. Het surplus (rondzwervende dieren) valt niet betrouwbaar vast te stellen en maakt geen deel uit van de populatieschatting.

6.7 Verwerking en opslag van wolvenmateriaal en data

Waarnemingen van wolven worden centraal opgenomen in de NDFF. In de protocollen worden de instellingen genoemd die betrokken zijn bij de afhandeling bij de vondst van een wolf of wolvenprooi. De protocollen zijn in overleg met deze instellingen opgesteld. Voor een deel horen de handelingen bij de normale activiteiten. Waar het extra handelingen zijn worden er vooraf afspraken gemaakt over de vergoeding van kosten.

Bij het afnemen van materiaal bij kadavers dienen altijd de nodige voorzorgsmaatregelen genomen te worden om de onderzoeker zo goed mogelijk te beschermen tegen mogelijke infecties. De protocollen, al dan niet in combinatie met standaard werkwijzen in laboratoria, voorzien hierin.

Voor de noodzakelijke documenten als vergunningen, ontheffingen en certificaten wordt verwezen naar hoofdstuk 4.

Wolven en wolvenmateriaal dient voor toekomstig onderzoek zo veel mogelijk bewaard te worden. Deels betreft dat al dan niet geprepareerd materiaal en deels betreft dat analysegegevens. Hierbij hoort ook het bevorderen dat referentiesystemen op Europees niveau zijn afgestemd en de informatie op een efficiënte manier kan worden gedeeld. WENR organiseert dit via CEwolf.

Naturalis slaat skelet en huid op (al of niet geprepareerd als tentoonstellingsdier). Opgewerkt DNA-materiaal en weefsels worden bij zowel WENR als bij Naturalis beheerd.

6.8 Bijzonder onderzoek

Bij de vondst van een verse dode wolf wordt de politie of een BOA ingeschakeld als er enige verdenking bestaat op een illegaal gedood dier. Deze besluit of technische

recherche of eventueel het NFI ingeschakeld dient te worden. Het Openbaar ministerie bepaalt of vervolging wordt ingesteld.

Elke dood gevonden wolf wordt veiliggesteld (in koeling, maar niet bevroren) en zo snel mogelijk naar het DWHC in Utrecht vervoerd waar, zo mogelijk nog op dezelfde dag, gezamenlijk met WENR sectie op het kadaver wordt uitgevoerd. WENR heeft de benodigde ontheffing om een wolf te vervoeren en kan anderen machtigen om van de ontheffing gebruik te maken. Bij de vondst van een dode wolf wordt de omgeving afgespeurd volgens protocol (bijlage 1). Er worden foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de dode wolf en detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (euromunt o.i.d.). Dierenambulances en kantonniers worden vooraf door de provincie geïnformeerd door middel van een brochure over de handelswijze bij de vondst van een wolf.

Bij de sectie vindt er aanvullend onderzoek plaats. In ieder geval dienen doodsoorzaak, leeftijd, conditie, voortplantingsstatus en herkomst onderzocht te worden. DWHC meldt volgens protocol de vondst ook aan CVI, RIVM en Naturalis. DWHC heeft de leiding bij de sectie waarbij er rekening wordt gehouden met het zo goed mogelijk geschikt houden van skelet en huid voor latere preparatie door Naturalis. Alle betrokkenen volgen bij sectie het protocol (bijlage 1). De sectie wordt op foto en/of film vastgelegd. Na sectie worden de resten (ten minste de complete huid en skelet) steeds overgedragen aan Naturalis. Naturalis beslist in welke vorm (opgezet, balg) dit materiaal bewaard wordt en kan het (in bruikleen) beschikbaar stellen voor bijvoorbeeld tentoonstellingen of wetenschappelijk onderzoek.

6.9 Monitoring van andere aspecten

Er zijn tal van onderzoeken naar de wolf en wolf-gerelateerde zaken denkbaar en vaak ook wenselijk die niet rechtstreeks voortvloeien uit algemene wettelijke monitoringstaken voor de provincies. Op provinciale schaal, in specifieke gebieden of bij –toekomstig-specifieke roedels kan dit overigens anders liggen.

In dit wolvenplan adviseren we in de sfeer van aanbevelingen:

- Onderzoek naar de ecologische aspecten van de wolf zoals terreingebruik en voedselkeus kan relevant zijn in relatie tot de wettelijke beschermingsplicht (zijn er grote obstakels in het leefgebied, is er voldoende rust en voedsel) en in relatie tot het beperken van conflicten met landbouwhuisdieren.
- Onderzoek naar aantallen, verspreiding en gedrag van wilde hoefdieren in relatie tot de aan- of afwezigheid van de wolf. In gebieden met territoriale wolven kan in het faunabeheerplan speciale aandacht worden geschonken aan gedetailleerde monitoring van hoefdieren, afschot en prooionderzoek.
- Onderzoeken in Limburg en Drenthe illustreren dat veel schapenhouders in ons land met enige regelmaat worden geconfronteerd met door honden of vossen gedood of verwond vee. Om discussies in dit perspectief te kunnen voeren en ook vanuit het belang voor de sector zelf om preventieve middelen toe te passen (preventie tegen wolven werkt ook tegen honden en vossen) is het belangrijk dat dit onderzoek ook in andere provincies wordt uitgevoerd en periodiek wordt herhaald. Daarnaast wordt het ook vanuit de sector zelf gewenst om de toepassing, effectiviteit en financiële gevolgen van preventieve middelen te monitoren.
- Onderzoek naar attitudes van de verschillende Nederlandse bevolkingsgroepen over de wolf. Het is bestuurlijk relevant om goed te weten wat er onder de bevolking leeft. Het laatste landelijke onderzoek stamt uit 2012 (Intomart GfK, 2012) dat was enige jaren voordat er daadwerkelijk een wolf in ons land is

aangetroffen. Het is nuttig om, nu er weer wolven zijn, een dergelijk onderzoek te laten herhalen.

Onderzoeken die volledig samenhangen met het beperken van schade door wolven aan landbouwhuisdieren vallen buiten dit bestek. Dergelijk onderzoek kan al worden meegenomen via de onderzoeksagenda van BIJ12.

foto: Reeën zijn in Nederland de meest voorkomende wilde prooidieren voor wolven.

7.0 Financiën

De financiële verhouding tussen Rijk, provincies en BIJ12 inzake soortenbescherming, tegemoetkomingen in faunaschade en monitoring is geregeld in het Natuurpact (2015).

BIJ12, financieel gevoed door de provincies, bekostigt onderzoeken samenhangend met de afhandeling van schademeldingen. De provincies zijn verantwoordelijk voor het bekostigen van het organiseren van onderzoek dat nodig is om de aanwezigheid van wolven te monitoren. Ook DNA- analyses voor onderzoek en monitoring worden door de provincies bekostigd. Omdat deze informatie van belang is voor alle provincies zal BIJ12 hierbij als opdrachtgever optreden voor de gezamenlijke provincies. De provincies vergoeden de kosten die in dit kader in opdracht van BIJ12 door externe partijen (bijvoorbeeld WiN of WENR) zijn gemaakt.

Omdat de uitgaven in de komende jaren mede afhangen van onderdelen waar later nog een nadere invulling aan wordt gegeven of waarover uiteindelijk elders wordt beslist (bijvoorbeeld subsidies voor preventie) valt er op deze plaats niet meer dan een indicatieve uren- en kostenraming te geven, voor een groot deel gebaseerd op "zachte" aannames.

De belangrijkste aanname is een autonome jaarlijkse groei van werkzaamheden en kosten van circa 30% per jaar, afgeleid van de groei die de wolvenpopulatie in het aangrenzende Duitsland laat zien.

Op basis hiervan voorzien we grofweg een benodigde tijdsinvestering voor het wolvenloket van BIJ12 van 1460 uur in 2019 tot circa 4100 uur in 2023. Daarnaast voorzien we een tijdsinvestering voor monitoring door terreinbeheerders en vrijwilligers van 2650 uur in 2019 tot 7570 uur in 2023.

De totale jaarlijkse kostenontwikkeling ramen we voor deze periode grofweg op € 480.000,- tot € 650.000,- waarbij tijdsinvesteringen (uurkosten) en eventuele subsidies voor preventie niet zijn inbegrepen. Deze laatste laten zich niet ramen omdat dit optioneel is voor de provincies en niet voorspeld kan worden waar territoria zullen ontstaan en hoeveel schapenhouders vervolgens binnen een invloedssfeer hun dieren houden. De voorgestelde gebiedsgerichte schadepreventieplannen maken deze kosten inzichtelijk.

De voornoemde uren en bedragen zijn zoals gezegd ingeschat op basis van autonome ontwikkelingen. Dekking wordt gevonden in bestaande financieringsafspraken van de provincies.

8.0 Stroomschema

In een bij dit wolvenplan behorend stroomschema worden verschillende scenario's stap voor stap doorlopen zodat duidelijk is wie, wanneer aan zet is om te handelen in situaties met een wolf.

De scenario's omvatten situaties die telkens aansluiten op de protocollen uit bijlage 1:

a. directe waarneming. Er is een (mogelijke) wolf gezien of gevonden:

- levend dier, zichtwaarneming of cameraval
- vondst van een dood dier
- vondst van een gewond dier

b. indirecte aanwijzing van een (mogelijke) wolf:

- vondst keutels of haren of botresten
- vondst sporen (pootafdrukken)
- vondst prooi(rest) inclusief dood/gewond vee

foto: mits goed gedocumenteerd kan een spoor in sommige gevallen worden geaccepteerd als bevestigde waarneming van een wolf.

9.0 Literatuur

Met stip • gemarkeerde bronnen zijn in de tekst van dit wolvenplan aangehaald.

De overige bronnen (niet uitpuddend) zijn als achtergrondinformatie benut bij het opstellen van het plan.

- Beenen, R., Grootenboer, J., Jacobs, D., Ketele, S., Kleine, P., Knegtering, E., Leidelmeijer, S., Venema, P., Vos, R. & P. Voskamp 2015. Operationeel draaiboek wolf, fase 1. In opdracht van
Interprovinciaal overleg (IPO) - Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BACVP)
- Everaert J., Gorissen D., Van Den Berge K., Gouwy J., Mergeay J., Geeraerts C., Van Herzele A., Vanwanseele M.-L., D'hondt B. & Driesen K. (2018). Wolvenplan Vlaanderen. Versie 7 augustus 2018. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2018 (70). Brussel
- Groot Bruinderink, G.W.T.A., Jansman, H.A.H., Jacobs, M.H. & M. Harms, 2012. De komst van de wolf (*Canis lupus*) in Nederland. Een 'factfinding study'. Alterra-rapport 2339.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A. & D.R. Lammertsma 2013. Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland. Versie 2.0. Alterra-rapport 2486.
- Karlsson, J. & M. Sjöström 2011. Subsidized Fencing of Livestock as a Means of Increasing Tolerance for Wolves. *Ecology and Society* 16(1): 16.
- Linnell, J.D.C., Salvatori, V. & L. Boitani 2008: Guidelines for population level management plans for large carnivores in Europe. A Large Carnivore Initiative for Europe report prepared for the European Commission.
- Niedersächsisches Ministerium für Umwelt, Energie und Klimaschutz 2017. Der Wolf in Niedersachsen – Grundsätze und Maßnahmen im Umgang mit dem Wolf – „Wolfskonzept Niedersachsen“.
- Reinhardt, I., Kluth, G., Nowak, S. & R.W. Mysłajek, 2015. Standards for the monitoring of the Central European wolf population in Germany and Poland. BFN skripten 398. Bundesamt für Naturschutz, Bonn.
- Vosmeer, A. & M. van Beek 2016. De Drentse schapen- en geitenhouderij in beeld: Nulmeting van predatie op schapen en geiten in de provincie Drenthe. Provincie Drenthe.

van Bommel, F., Linnartz L. & L. Floor 2015. Effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven. Van Bommel Faunawerk en ARK Natuurontwikkeling. In opdracht van BIJ12 – Unit Faunafonds.

Bundesamt für Naturschutz, 2017. Wolfsverhalten – Einschätzung und Handlungsempfehlungen für das Management. Natur und Landschaft 92. Jahrgang Heft 11: 516-517.

Floor, L., Linnartz, L. & F. van Bommel, 2016. Haalbaarheidsstudie voor de opzet van een mobiel kuddewaakhondteam. Van Bommel Faunawerk en ARK Natuurontwikkeling. In opdracht van BIJ12 – Unit Faunafonds.

Groot Bruinderink, G.W.T.A., Lammertsma, D.R., Hoon, C., Kruft A. & R. Lanfers, 2013b. De komst van de wolf in Nederland. Verslag van de workshop gehouden op 8 november 2012. Alterra-rapport 2403.

Hahn, F., Mettler, D., Schiess, A. & D. Hilfiker 2018. Federal funding for livestock protection measures in Switzerland. CDPNews17: 2-27.

Harms, V., Steyer, K., Frosch, C. & C. Nowak 2011. Wolfsforschung im Molekularlabor. Senckenberg Forschung – natur • forschung • museum 141 (5/6) : 174-181.

Hove, T. van den & K. Penning 2012. Predatie op schapen in Limburg door hond of vos. Een nulmeting bij afwezigheid van grote predatoren de wolf en de lynx. Hogeschool HAS Den Bosch.

Kaczensky, P., Kluth, G., Knauer, F., Rauer, G., Reinhardt, I. & U. Wotschikowsky 2009: Monitoring von Großraubtieren in Deutschland. BfN-Skripten 251. Bundesamt für Naturschutz, Bonn.

Landesamt für Natur, Umwelt und Verbraucherschutz Nordrhein-Westfalen 2016. Wolfsmanagementplan für NRW. Handlungsleitfaden für das Auftauchen einzelner Wölfe.

van Liere, D., Dwyer, C., Jordan D., Premik-Banič, A., Valenčič, A., Kompan, D. & N. Siard 2013. Farm characteristics in Slovene wolf habitat related to attacks on sheep. Applied Animal Behaviour Science 144 (2013) 46– 56.

Linnartz, L. & T. Teunissen (red.), 2013. Verslag Wolvensymposium, 16 juni 2013. Wolven in Nederland.

Ministerium für Umwelt, Gesundheit und Verbraucherschutz des Landes Brandenburg 2013. Managementplan für den Wolf in Brandenburg 2013 – 2017.

Ministères de l'écologie et de l'agriculture. République Française z.j. Plan d'action national loup 2013-2017

Næsborg-Nielsen, C. & L.B. Pedersen 2016. Wolf in Denmark – Genetic species identification. Report, Center for GeoGenetics, Natural History Museum of Denmark, University of Copenhagen

Nonaka, Y. 2011. Response of breeding wolves to human disturbance on den sites – an experiment. Biology Education Centre, Uppsala University and Grimsö forskningsstation, SLU.

Office National de la Chasse et de la Faune Sauvage 2018. Hybridation de la population de loups en France: L'ONCFS assume les méthodes avec lesquelles il travaille. Communiqué de presse – 3 juillet 2018

Planbureau voor de leefomgeving 2017. Lerende evaluatie van het Natuurpact. Naar nieuwe verbindingen tussen natuur, beleid en samenleving. PBL & WUR, Den Haag.

Reinhardt, I. & G. Kluth 2007. Leben mit Wölfen, Leitfaden für den Umgang mit einer konfliktträchtigen Tierart in Deutschland. BfN skripten 201. Bundesamt für Naturschutz, Bonn.

Reinhardt, I., Kaczensky, P., Frank, J., Knauer, F. & G. Kluth 2018. Konzept zum Umgang mit Wölfen, die sich Menschen gegenüber auffällig verhalten. BFN skripten 502. Bundesamt für Naturschutz, Bonn.

de Schepper, K. 2011. De Geschiedenis van de wolvenjacht in de Zuidelijke Nederlanden (16e-18e eeuw). Masterscriptie, faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent.

Werkgroep Dierproeven met wilde dieren in hun biotoop 2017. Handreiking dierproeven met wilde dieren in hun biotoop. Uitgave Centrale Commissie Dierproeven .

Widman, M. & K. Eloffsson 2018. Costs of Livestock Depredation by Large Carnivores in Sweden 2001 to 2013. *Ecological Economics* 143 (2018) 188–198.

10.0 Bijlagen

Bijlage 1. Overzicht van protocollen, materiaal en taxatierichtlijnen

Om op een gestandaardiseerde wijze met wolf-gerelateerde zaken te kunnen werken worden voor verschillende aspecten protocollen gehanteerd. De ervaring leert dat deze op basis van praktijkervaring van tijd tot tijd aanpassing behoeven. Het wolvenplan zelf is een te statisch document om dergelijke aanpassingen steeds te kunnen doorvoeren. Om deze reden zijn de protocollen, in tegenstelling tot het draaiboek wolf uit 2016, niet meer in dit wolvenplan opgenomen. De onderstaande lijst geeft een overzicht van de bestaande protocollen. De actuele versies daarvan zijn steeds in beheer van BIJ12 en kunnen na ambtelijke afstemming in IPO verband worden aangepast. Op de website van BIJ12 zijn de actuele versies als download beschikbaar.

1. Protocol vondst dode wolf
2. Protocol gevangen wolf/aangereden wolf
3. Protocol veldbemonstering bijtonden, t.b.v. DNA-analyse
4. Protocol veldbemonstering keutels, t.b.v. analyse DNA en dieet
5. Protocol veldbemonstering haren, t.b.v. DNA-analyse
6. DNA-monsterkit prooiresten wolf
7. Taxatierapport prooidier wolf – Bij12- Faunafonds
8. Taxatierapport prooidier wolf – toelichting
9. Protocollen voor monitoring
  - a. Protocol zichtwaarnemingen
  - b. Protocol huilen
  - c. Protocol actief speuren
  - d. Protocol cameraval
  - e. Protocol wolfsspoor
  - f. Protocol keutelvondst
  - g. Protocol wolfsprooi

Chapter III – Protection of species

Article 6

Each Contracting Party shall take appropriate and necessary legislative and administrative measures to ensure the special protection of the wild fauna species specified in Appendix II. The following will in particular be prohibited for these species:

- A. all forms of deliberate capture and keeping and deliberate killing;
- B. the deliberate damage to or destruction of breeding or resting sites;
- C. the deliberate disturbance of wild fauna, particularly during the period of breeding, rearing and hibernation, insofar as disturbance would be significant in relation to the objectives of this Convention;
- D. the deliberate destruction or taking of eggs from the wild or keeping these eggs even if empty;
- E. the possession of and internal trade in these animals, alive or dead, including stuffed animals and any readily recognisable part or derivative thereof, where this would contribute to the effectiveness of the provisions of this article.

Bijlage 3. Indicatief taakoverzicht van het wolvenloket bij BIJ12

De besluitvorming om BIJ12 op dit onderdeel te versterken en de afbakening van taken en verantwoordelijkheden verloopt via een ander bestuurlijk traject dan de besluitvorming voor dit wolvenplan. Om deze reden is de onderstaande invulling te duiden als een indicatieve opzet die echter nog kan wijzigen.

Het wolvenloket van BIJ12 is verantwoordelijk voor het (doen) uitvoeren van door de provincies gemandateerde wettelijke taken met betrekking tot de wolf. BIJ12 is daarvoor een centraal landelijke aanspreekpunt voor alle meldingen van (vermoedelijke) wolven en (vermoedelijke) wolvenschades en verzorgt / coördineert daarnaast een stuk monitoring, onderzoek en communicatie.

Deze taken zijn onder te verdelen in de volgende deeltaken:

- **Monitoring van wolven.** BIJ12 voert monitoring niet zelf uit maar draagt zorg voor een gecoördineerde organisatie daarvan in afstemming met de betrokken provincies, terreinbeheerders en vrijwilligersorganisaties. Daartoe beschikt het wolvenloket over ervaren medewerker(s) die monitoring zowel technisch als inhoudelijk kunnen begeleiden en resultaten goed kunnen duiden.
- **Advies en onderzoek, o.a. over/naar preventieve maatregelen.** BIJ12 adviseert op basis van elders verkregen kennis dan wel na nader onderzoek³⁴ over preventieve maatregelen die genomen kunnen of moeten worden om conflicten met wolven te vermijden. Ook onderzoek dat indirect bijdraagt aan kennis over het specifiek Nederlandse gedrag van wolven kan hieronder vallen, bijvoorbeeld prooidieronderzoek. Tot slot vallen hier werkzaamheden onder die betrekking hebben op internationale harmonisatie van DNA- onderzoek.
- **Beoordeling en afhandeling van schademeldingen.** BIJ12 is de enige autoriteit door of namens wie in Nederland schademeldingen worden beoordeeld, worden getaxeerd en waar tegemoetkomingsaanvragen wolvenschade worden afgehandeld.
- **Up-to-date houden methodieken taxeren en prijsbepaling**
- **Centrale dataregistratie.** Met het bundelen van zowel losse meldingen, monitoringsgegevens als schadegevallen beschikt BIJ12 over een compleet overzicht van alle data over wolven in Nederland. Deze data zullen beschikbaar worden gesteld via de Nationale Databank Flora en Fauna (NDFF³⁵). Concrete activiteiten zijn:
  - Bemensen wolvenloket (24/7) per mail en telefoon
  - Actueel houden protocollen monitoring wolven
  - Valideren en verwerken meldingen
  - Validatie gebeurt in eerste instantie op basis van kenmerken die, via de webpagina "wolf gezien", telefonisch, per e-mail, via sociale media of waarnemingssites al of niet met foto's of video's, gemeld worden. BIJ12 verzamelt en beoordeelt alle meldingen van mogelijke wolven. Alle zekere (C1 en C2) en mogelijke (C3) meldingen worden ingevoerd in de NDFF.
- **Communicatie en voorlichting in relatie tot de voorgaande taken.** BIJ12 zorgt namens betrokken provincies voor communicatie over monitoring, schadegevallen en preventie conform het in dit wolvenplan opgenomen communicatiehoofdstuk. Hiertoe verzorgt zij:
  - Helpdesk (vragen grondgebruikers/schapenhouders)
  - Communicatie (website, nieuwsberichten, persvragen, sociale media volgen)

- Voorlichting grondgebruikers (schapenhouders)
- Advisering provincies en faunabeheereenheden over faunaschade
- Faciliteren van algemene publieksvoorlichting door derden. Voor algemene publieksvoorlichting kan worden aangehaakt op informatiekkanalen die al beschikbaar zijn zoals bijvoorbeeld de website van Wolven in Nederland. Daarnaast zijn er incidentele activiteiten mogelijk die de provincies goed kunnen helpen om algemene informatie over wolven met een breed publiek te delen. Te denken valt aan een tentoonstelling of een film over de terugkeer van wolven.

Wat doet BIJ12 niet:

- **Zelf organiseren van (algemene publieks) wolvenexcursies of lezingen over de wolf.** Algemene kennisdeling beschouwen we niet als een uitvoerende verantwoordelijkheid van BIJ12. Dit kan prima door bestaande organisaties worden gedaan. BIJ12 kan wel in relatie tot specifieke kennisdeling worden ingezet, bijvoorbeeld over preventieve maatregelen bij landbouwhuisdieren.
- **Opleiden/ondersteunen van vrijwilligers.** BIJ12 is niet verantwoordelijk voor het opleiden van vrijwilligers die bijvoorbeeld wolven willen monitoren. De provincies financieren ook geen opleiding van vrijwilligers voor andere soorten planten of dieren. Ook vrijwilligers die zich op een andere wijze voor de wolf willen inzetten, bijvoorbeeld met hulp bij het plaatsen van rasters, worden niet door BIJ12 opgeleid of ondersteund. Door deze vrijwilligers kan wellicht aansluiting worden gezocht bij de provinciale organisaties voor landschapsbeheer of agrarische natuurverenigingen.
- **Optreden in discussieprogramma's / talkshows op radio of televisie.** Om BIJ12 als waardenvrije uitvoeringsorganisatie te kunnen laten opereren is het onwenselijk om in enigerlei vorm in debat te moeten treden over wolven.

Bijlage 4. Procesoverzicht Pilot gebiedsgericht schadepreventieplan

Provincies kunnen kiezen voor een pilot met een gebiedsgericht schadepreventieplan zoals benoemd in paragraaf 5.6.

De in deze bijlage beschreven benadering is expliciet een aanbeveling waarbij afzonderlijke provincies de ruimte hebben om hiervan af te wijken. Het gaat immers om pilots, geen regulier vastgesteld beleid.

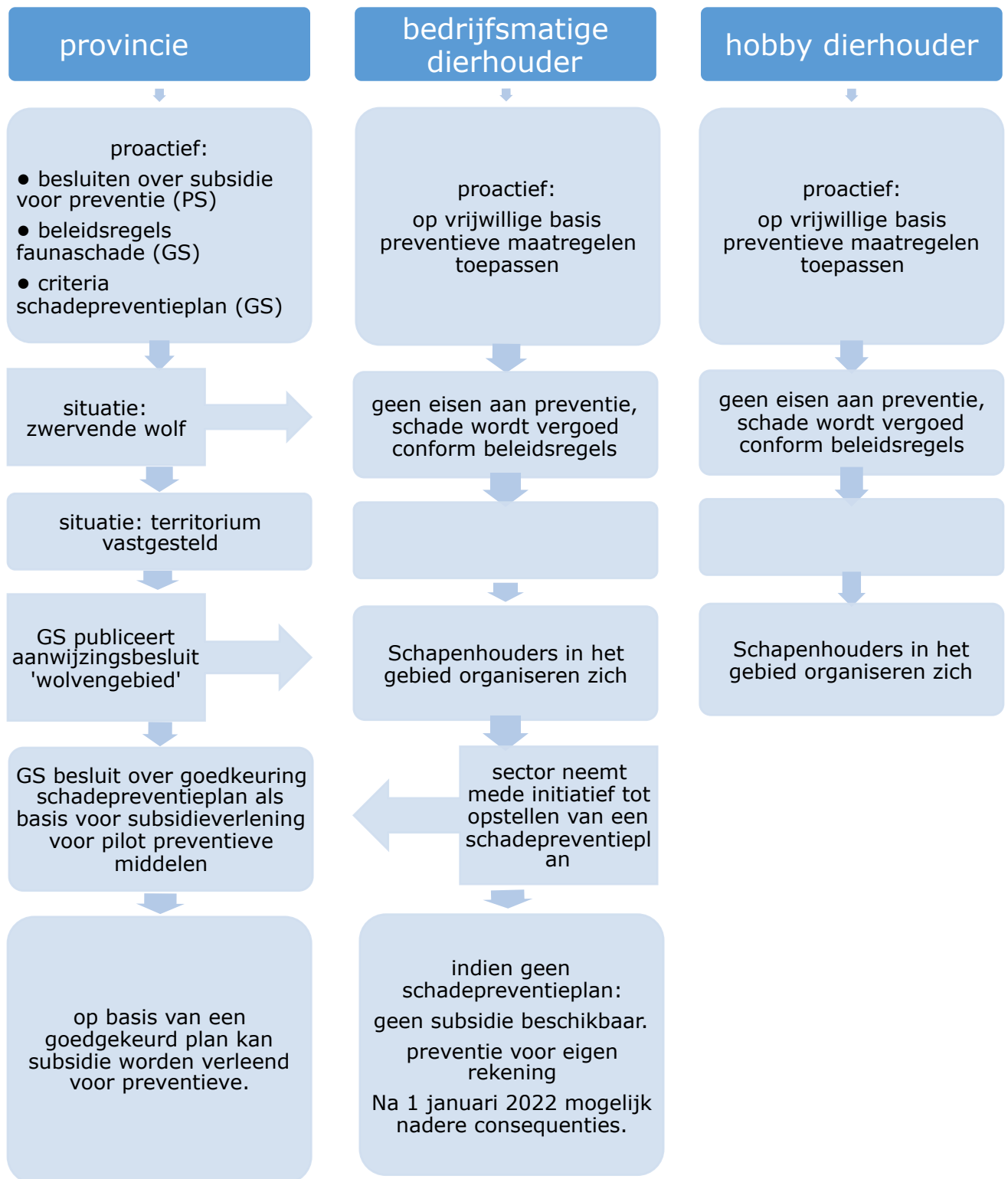
Het plan wordt opgesteld voor een door GS in een aanwijzingsbesluit vastgestelde regio (in principe afgebakend op gemeentegrenzen) waarin op basis van monitoringscriteria een territorium is vastgesteld. De provincie is faciliterend in een gebiedsproces waarin verder landbouw, terreinbeheerders, BIJ12 en ecologische expertise over de wolf wordt betrokken. Een schadepreventieplan reikt niet verder dan de mogelijke inzet van preventieve middelen. GS kunnen vooraf nadere eisen aan het plan stellen. Vastgestelde schadepreventieplannen worden door GS gepubliceerd op de website van BIJ12.

Aanbevolen wordt om als een wolventerritorium is vastgesteld een gebiedsproces te starten waarin de betrokken stakeholders (landbouw, terreinbeheerders) samen met de betreffende provincie(s) een gebiedsgericht schadepreventieplan opstellen waarin risicolocaties en -bedrijven in beeld worden gebracht en waarin een maatregelenpakket wordt vastgesteld. Er wordt daarbij in een maatwerkpaak per locatie en bedrijf aangegeven welke preventieve maatregelen daar redelijkerwijs nodig en/of mogelijk zijn. Dit kan variëren van omrastering of kuddewaakhonden tot nauwelijks maatregelen mogelijk. De preventiekit van BIJ12 dient daarbij als toolbox waaruit kan worden geput. Dit gebiedsproces wordt door de provincies gefaciliteerd maar er ligt nadrukkelijk ook een grote procesverantwoordelijkheid bij de sector / dierenhouders zelf. De sector dient het initiatief te nemen om zich voor een dergelijk plan te organiseren.

Voor de bepaling van preventieve inspanningen wordt ook steeds rekening gehouden met de specifieke kenmerken van het dier. Bij zeer kostbare dieren wordt een hogere preventieve inspanning verwacht van de dierhouder. Van de dierhouders mag worden verlangd dat ze zich conformeren aan uitvoering van het schadepreventieplan en bereid zijn om vanuit hun wettelijke verantwoordelijkheid ook zelf in preventie te investeren. Uitgangspunt is dat de subsidie alleen betrekking heeft op eenmalige investeringen in een verhouding van 50/50, dat wil zeggen een subsidie van maximaal 50% van de directe kosten voor technische voorzieningen. Op de subsidie zijn dan tevens de de-minimis voorwaarden van toepassing (voor bedrijfsmatige dierenhouders). Provinciale Staten kunnen besluiten of hobbydierhouders de kosten van preventieve maatregelen zelf dienen te dragen of dat deze groep ook in aanmerking komt voor subsidie.

De hoofdlijnen van het proces worden geduid in het navolgende schema.

11.0 Verklarende begrippen en afkortingenlijst

Alterra. Alterra is de oude naam van WENR.

Bedrijfsmatige dierenhouders. Dierenhouders die hun hoofdbestaan of een substantieel gedeelte van hun bestaan vinden of plegen te vinden in de landbouw. Wanneer een dierenhouder verplicht is bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) een gecombineerde opgave te doen, is dat een aanwijzing dat hij zijn hoofdbestaan of een substantieel gedeelte van zijn bestaan in de landbouw vindt of pleegt te vinden. Het Centraal Bureau voor de Statistiek hanteert op basis van RVO opgaven voor de landbouwtelling voor agrarische bedrijven als grenswaarde 3000 SO (standaard-opbrengst) of meer. Volgens de bijbehorende normen (<https://www.wecr.wur.nl/neg/NormenSO.aspx>) levert 1 lam of 1 ram 60 SO op en 1 ooi 180 SO. Dus met bijvoorbeeld 17 ooiën ($17 \times 180 = 3060$ SO) is er sprake van een bedrijfsmatige dierenhouder. Alle andere dierenhouders worden beschouwd als hobbymatig.

CEwolf. Het **C**entral **E**urope wolf consortium is een internationaal wetenschappelijk samenwerkingsverband met als voornaamste doel het harmoniseren van genetische onderzoeksmethoden en genotype data. Dit maakt landsgrenzen overschrijdende uitwisseling mogelijk van genetische kennis over bijvoorbeeld individuen, roedels en dispersie. Dankzij afspraken over genetisch onderzoek zijn gegevens van verschillende landen direct uitwisselbaar en kan zo kosten efficiënt een belangrijke bijdrage worden geleverd aan de monitoring van wolven. Nadere informatie staat op de website van het Duitse Senckenberg instituut.

DWHC. Het Dutch Wildlife Health Centre is het nationaal wildziekten centrum, gevestigd in Utrecht. Het instituut signaleert en onderzoekt ziekten onder in het wild levende dieren in Nederland, verspreidt de opgedane kennis en adviseert over eventuele risico's voor mens en dier. Het DWHC wordt op dit moment gefinancierd door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), en de Faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht.

Ervaren medewerker/waarnemer: Iemand geldt als ervaren als deze uitgebreid met wolvenmonitoring betrokken is zodat hij of zij een routine heeft in het herkennen en interpreteren van aanwijzingen/sporen (Kaczensky et al. 2009). Idem voor het bemonsteren van DNA.

Geschoolde medewerker/waarnemer: Iemand geldt als geschoold als deze een in de regel meerdaagse opleiding in het herkennen van wolvensporen heeft gevolgd en in staat is om deze sporen adequaat te documenteren zodat een ervaren medewerker deze eenduidig kan interpreteren (Kaczensky et al. 2009). Idem voor het bemonsteren van DNA. Deze scholing dient vergelijkbaar te zijn met de deskundigheid die verkregen wordt door het volgen van de instructiebijeenkomst DNA-monsternamen van WENR en de cursus "Documentatie van wolvenmeldingen" welke door LUPUS (Instituut voor Wolvenmonitoring en -onderzoek in Duitsland) aangeboden wordt.

GS. Gedeputeerde Staten

Landbouwhuisdieren. Landbouwhuisdieren worden gehouden in verband met de productie van bijvoorbeeld melk, vlees, wol, veren of eieren of in verband met het berijden van dieren. Bijvoorbeeld paarden, rundvee, schapen, geiten, varkens, kippen, eenden, pelsdieren, konijnen, parelhoenders, struisvogels, waterbuffels, herten, lama's en fazanten - mits ze voor productiedoeleinden worden gehouden. Denk aan een paardenmanege, een stoeterij, een veehouderij en dergelijke. Geen landbouwhuisdieren zijn in ieder geval wormen, kokkels, vissen, muizen, cavia's, bijen, siervogels, duiven, katten en honden. Het kan voorkomen dat dieren bij het ene geval wel als landbouwhuisdier worden gehouden en in het andere geval niet. Bijvoorbeeld herten. De herten kunnen voor het vlees worden gehouden - dan zijn het landbouwhuisdieren. Worden de herten voor de sier gehouden, dan zijn het geen landbouwhuisdieren.

NDFF. De Nationale Databank Flora en Fauna is een natuurdatabank die gegevens van planten en dieren in Nederland beheert. Momenteel bevat deze databank meer dan 120 miljoen waarnemingen. Het Natuurloket verzorgt het beheer en de exploitatie van de Nationale Databank Flora en Fauna in opdracht van BIJ12. Aan de Nationale Databank Flora en Fauna werken veel verschillende organisaties mee.

RVO. Rijksdienst Voor Ondernemend Nederland.

SCALP- Criteria. Standaardaanduiding van de waarschijnlijkheid dat een waarneming betrekking heeft op een bepaalde diersoort (in dit geval de wolf). De aanduiding is ontwikkeld in het kader van het project "Status and Conservation of the Alpine Lynx Population". Centraal staat de verifieerbaarheid (documentatiekwaliteit) van een waarneming, ongeacht wie de waarneming heeft verricht. De volgende codes en omschrijvingen worden gebruikt:

C1: harde feiten. Een bewezen waarneming (doodvondst, levend vangst, genetisch, door een ervaren deskundige bevestigde foto van gehele dier zijkant of voorkant plus kop, telemetrie).

C2: bevestigde waarneming (door een ervaren deskundige bevestigde waarneming van sporen, prooi, uitwerpselen, foto, koor huilen).

C3: onbevestigde waarneming. Alle aanwijzingen waarbij een wolf niet is aan te wijzen of uit te sluiten (eventueel onder te verdelen in mogelijk of onwaarschijnlijk).

F: uitgesloten dat er sprake is van een wolf-gerelateerde waarneming.

Schadepreventieplan. Een plan dat tot doel heeft om voor gebieden waarin door GS een wolventerritorium is aangewezen te beschrijven welke preventieve maatregelen mogelijk zijn om schade aan landbouwhuisdieren te beperken. Bijlage 4 geeft een meer uitgebreide beschrijving.

WENR. Wageningen Environmental Research (voorheen Alterra) is een kennisinstituut voor de groene leefomgeving. Het instituut maakt deel uit van Wageningen University & Research Centre en levert expertise op het gebied van de groene ruimte en het duurzaam maatschappelijk gebruik ervan.

WiN. Wolven in Nederland is een samenwerkingsverband van Natuurmonumenten, ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature, Koninklijke Jagersvereniging, IVN, IFAW, Studio Wolverine, Rewilding Foundation, Zoogdierverseniging, van Bommel Faunawerk en Wereld Natuur Fonds. Wolven in Nederland streeft naar een conflictarm samenleven met wolven.

Wolvenloket. Centrale plaats waar waarnemingen van wolven of mogelijke schadegevallen gemeld kunnen worden. Zolang dit nog niet concreet is belegd bij BIJ12 fungeren zowel WiN als BIJ12 als wolvenmeldpunt.

Noten en externe bronverwijzingen

¹ Voor de betreffende artikelen uit dit verdrag zie bijlage 2.

² CITES-verdrag: op 3 maart 1973 te Washington gesloten Overeenkomst inzake de internationale handel in bedreigde in het wild levende dier- en plantsoorten, met bijlagen (Trb. 1975, 23), alsmede de Resoluties van de Conferentie van Partijen behorende bij dit verdrag.

³ In Europa is de wolf in een aantal landen of delen daarvan opgenomen in bijlage IV van de habitatrichtlijn, in een aantal andere landen in bijlage V, de verschillen hangen af van de omvang van de populatie in de betreffende gebieden en de stand van instandhouding.

⁴ De oudste historische Nederlandse vermelding die gekoppeld kan worden aan een duidelijke locatie komt uit Overijssel: het Utrechtsarchief.nl 17 Collectie Rijsenburg, nr 95. - 'Acte 27 okt 1333, waarbij Jan van Dienst, bisschop van Utrecht, Ludeke Curcamp toestemming verleent om de gemene weg door de Corencamp, toebehorend aan Ludeke, oostwaarts te verleggen en om op drie erven land netten te spannen om wolven te vangen. NB. In dorso met potlood (19e eeuw): in Colmschaten.' [Mogelijk de Koerkampshoek bij het onder Colmschate vallende Lettele.

⁵ Bron: DBBW Dokumentations- und Beratungsstelle des Bundes zum Thema Wolf (per 28-8-2018)

⁶ Natuurpact (2015) par. 3.1: In het regeerakkoord is opgenomen dat het rijk verantwoordelijk is voor de kaders en ambities en dat de provincies verantwoordelijk zijn voor het invullen en uitvoeren van dit beleid. De verantwoordelijkheid van de provincies heeft betrekking op het beheer en de ontwikkeling van het Natuurnetwerk Nederland en de Natura 2000-gebieden (uitgezonderd de Natura 2000 gebieden waarvoor Rijkswaterstaat en het ministerie van Defensie verantwoordelijk blijven), het agrarisch natuurbeheer en het soortenbeleid binnen en buiten het Natuurnetwerk Nederland.

⁷ De Wet Natuurbescherming wordt binnen enige jaren opgenomen in de Omgevingswet. Aangezien de grondslag voor de bescherming van de wolf is gelegen in het verdrag van Bern en de Habitatrichtlijn verwachten we vooralsnog geen andere benadering van deze diersoort in de Omgevingswet.

⁸ Voor Duitsland zijn dit Niedersachsen en Nordrhein-Westfalen en in België het Vlaams gewest en Waals gewest.

⁹ Vanwege de decentralisatie van het natuurbeleid zijn de provincies in de meeste gevallen verantwoordelijk voor communicatie over wolven. Het Rijk is verantwoordelijk voor (communicatie over) het wettelijke kader, borgen van het internationale beschermingsregime voor de wolf en rapportage aan de EU over de stand van zaken met betrekking tot het voorkomen van de wolf.

¹⁰ Dit is ook relevant als er meerdere organen op hetzelfde schaalniveau zijn betrokken. Als een concreet geval met een wolf betrekking heeft op meerdere provincies stemmen deze de communicatie bilateraal af. Als er meer dan twee provincies zijn betrokken wordt de woordvoering en communicatie afhankelijk van het onderwerp opgeschaald naar BIJ12 of het IPO. BIJ12 verzorgt standaard alle communicatie over schademeldingen, ongeacht het aantal betrokken provincies.

11 Zie par. 5.2 voor details en bronnen.

12 Het is primair de taak van terreinbeheerders om hondenbezitters te informeren over het risico voor loslopende honden in een wolventerritorium. In een aantal situaties kan (her-)begrenzing van 'hondenlosloopgebieden' nodig zijn, immers een losloopgebied wekt de suggestie dat dit altijd veilig is.

13 Voor de betreffende artikelen uit dit verdrag zie bijlage 2.

14 CITES-verdrag: op 3 maart 1973 te Washington gesloten Overeenkomst inzake de internationale handel in bedreigde in het wild levende dier- en plantsoorten, met bijlagen (Trb. 1975, 23), alsmede de Resoluties van de Conferentie van Partijen behorende bij dit verdrag.

15 http://ec.europa.eu/environment/nature/conservation/species/carnivores/promoting_management.htm

16 In Nederland zijn al twee wolven doodgereden, in Duitsland is 67% van alle dood gevonden wolven in het verkeer gesneuveld (Bron: DBBW).

17 Zie bijvoorbeeld: <http://www.wolf-sachsen.de/de/streckenentwicklung>

18 Zie bijvoorbeeld: http://www.isleroyalewolf.org/overview/overview/at_a_glance.html

19 De wet noemt ook vrijstelling als optie, maar gelet op de eisen waaraan moet worden voldaan is die mogelijkheid voorsnog puur theoretisch.

20 Houders van een Artikel 9 proefdierstatus zijn ook bevoegd.

21 Sachsen, Brandenburg, Niedersachsen. Genoemde percentages zijn bedoeld om indicatief te duiden waar de focus ligt.

22 besluit houders van dieren, paragraaf 2, artikel 1.6: 'Een dier wordt, indien het niet in een gebouw wordt gehouden, bescherming geboden tegen slechte weersomstandigheden, gezondheidsrisico's en zo nodig roofdieren.'

23 Het gaat hier om globaal een orde van grootte te duiden, de ondergrens is gebaseerd op het onderzoek in Limburg waarbij het daar gevonden percentage van jaarlijks gedode of verwonde schapen is geëxtrapoleerd naar de totale schapenpopulatie in Nederland (ca. 800.000 dieren). Voor de bovengrens is hetzelfde gedaan met de uitkomsten uit het Drentse onderzoek.

24 Wet dieren

Voor het vervoer van dierlijke bijproducten (materiaal van dierlijke herkomst niet bestemd voor menselijke consumptie) is een handelsdocument voorgeschreven. Door een wolf gedode landbouwhuisdieren worden op grond van de Wet dieren gezien als dierlijke bijproducten.

In Verordening (EG) nr. 1069/2009, (kortweg de basis verordening dierlijke bijproducten) is aangegeven hoe dierlijke bijproducten dienen te worden verzameld, vervoerd, verwerkt of verwijderd. Als nationale bepaling (op basis van de Wet dieren) is aangegeven, dat kadavers van dieren, onvoorwaardelijk ter verwerking en verwijdering dienen te worden aangeboden bij de enig in Nederland erkende verwerkingsinrichting Rendac Son B.V., die geheel Nederland als werkgebied heeft toegewezen gekregen. Van deze verplichte aangifte, overdracht en verwerking (destructiebestel) kan worden afgeweken, indien het materiaal (de kadavers of delen daarvan) worden verzonden naar een bedrijf of inrichting die beschikt over een toestemming, om aldaar te worden gebruikt voor onderzoek of diagnose. Het vervoer gaat vergezeld van een handelsdocument in drievoud, waarbij de vervoerder en verzender ieder een kopie behouden, het origineel gaat met het kadaver of deel daarvan naar de aangewezen inrichting.

ESG-Alterra, Droevendaalsesteeg 3, 6708 PB te Wageningen, beschikt als onderdeel van de Wageningen Universiteit over een dergelijke toestemming voor het gebruik van dierlijke bijproducten voor onderzoek en diagnose. Na afloop van het onderzoek dient restmateriaal op voorgeschreven wijze alsnog te worden afgevoerd naar Rendac Son B.V.

25 In verband met de rechtmatigheid van een tegemoetkoming in schade en om schadecijfers te kunnen produceren die als zodanig niet ter discussie gesteld kunnen worden.

26 dit dient te blijken uit de Gecombineerde Opgave bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

27 Zie o.a. ABRvS, 23 maart 2005, 200407023/1, r.o.2.5 en ABRvS, 26 maart 2008, 200705890/1, r.o. 2.6.4.

28 Onder directe schade wordt bijvoorbeeld ook verstaan: indien bij een geval ook schapen in een sloot rennen en daar verdrinken dan worden deze eveneens vergoed, al zijn de dieren niet fysiek door een wolf gegrepen. Ook als dieren ogenschijnlijk lichte verwondingen hebben maar na enige weken alsnog sterven worden deze vergoed, mits de verwondingen meteen zijn geregistreerd. Bij een doodgebeten zwanger schaap wordt niet alleen het verlies van de ooi maar ook dat van de ongeboren lammeren meegerekend.

29 Afhankelijk van de uiteindelijke vorm en status van het besluit kan dit een kennisgeving zijn in het provinciaal blad en regionale media, en daarnaast op de websites van de provincie en BIJ12.

30 De omvang en vorm van het betreffende gebied kan afhankelijk van het landschap en voedselaanbod van plaats tot plaats verschillen. In Midden-Europa omvatten de meeste territoria een oppervlakte van 150 tot 350 km². Aanwijzingen voor dezelfde wolf moeten zich dus gedurende minimaal een half jaar binnen een onderlinge afstand van –indicatief- 20 kilometer voordoen.

31 Pers. informatie van buro LUPUS uit Duitsland.

32 Gerekend vanaf de eerste datum waarop specifieke individu(en) met zekerheid zijn vastgesteld.

33 In de praktijk zal – gelet op de te verwachten instroom van zwervende jonge wolven- een verlaten territorium waarschijnlijk snel worden overgenomen door nieuwe dieren.

34 Dit kan in voorkomende gevallen worden ingebracht in de onderzoeksagenda BIJ12-Faunazaken.

35 Op termijn wordt in het kader van de Omgevingswet een 'informatiehuis natuur' opgezet, het is nog niet bekend hoe de NDFF hierin wordt opgenomen. De toegankelijkheid van basisgegevens aan derden via de NDFF is uiteraard ook gebonden aan bijvoorbeeld privacywetgeving.